

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ
METODİKİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qasimov Ruslan Adil oğlu

BAKI - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

**“PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ
METODİKİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 – Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 424

Magistrant:

Qasimov Ruslan Adil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Musayeva Nəzakət

Məmməd qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Qasimov Ruslan Adil oğlu and içirəm ki, “Pərakəndə ticarət müəssisələrində auditin təşkili və metodiki təminatı məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ METODİKİ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Son illərdə yaşanmış hadisələrin nəticəsindən də məlumdur ki, müəssisələrin fəaliyyəti, mənfəət qabiliyyəti ilə maraqlı olan investorlar və o cümlədən, digər maraqlı tərəflərin audit fəaliyyətinin nəticələrinə etibarının azalması kimi xoşagəlməz hal mövcuddur. Ticarətdən gələn gəlir maliyyəsi, ümumilikdə, əmtəə tədavülü üçün maliyyə vəsaitlərinin qazanılması və bu proseslərdə yaranan əlaqələrin bütün cəhətlərini əhatə edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işimizin əsas məqsədi, pərakəndə ticarət müəssisələrində audit fəaliyyətinin təşkil edilməsinin nəzəri əsaslarını öyrənməklə, onun mövcud və real vəziyyətini bu ticarət müəssisələr üzərindən təhlil etməklə onun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bəzi təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində təhlil, müqayisəli metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnformasiya bazasını respublikamızda mövcud qanun və fərmanlar, müxtəlif kitablardan məlumatlar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pərakəndə ticarət müəssisələrində maliyyə sənədləri hər bir müəssisənin daxili sənədləri olduğu üçün auditorların icazəsiz təhlili və onlarla asanlıqla mövzunu müzakirə edə bilməmək dissertasiya işinin məhdudiyyətlərini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, ölkəmizdə auditorların pərakəndə ticarət müəssisələrində təhlil aparması üçün qanunvericilikdə bütün hallar nəzərə alınsa da bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu problemlər tədqiqat işində müəyyən edilmiş və yeni təkliflər verilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Dissertasiyada təqdim edilən nəzəri müddəalar aparılan elmi araşdırmalarda, müəssisə və təşkilatların maliyyə sisteminin auditor işinin təşkili sahəsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: daxili audit, maliyyə, ticarət müəssisələri, auditor

"ISSUES OF ORGANIZATION AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF AUDIT IN RETAIL COMMERCIAL ENTERPRISES"

SUMMARY

The actuality of the subject: It is also clear from the events of recent years that there is an unfavorable situation, such as decrease in the confidence of investors interested in the activities of enterprises, profitability, as well as other stakeholders in the results of audit activities.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of our research is to study the theoretical basis of the organization of audit activities in retail trade enterprises, to analyze its current and real situation through these trade enterprises and to make some suggestions and recommendations for its improvement.

Used research methods: Analysis, comparative methods were used in the research work.

The information base of the research: The information base consists of the existing laws and decrees in the republic, information from various books.

Restrictions of research: Since financial documents in retail trade enterprises are internal documents of each enterprise, unauthorized analysis of auditors and inability to easily discuss the topic with them are the limitations of the dissertation.

The novelty and practical results of investigation : The results of the study show that our country, although the legislation takes into account all the circumstances for the audit of retailers, some problems still remain. These problems have been identified and new suggestions have been made in the study.

Scientific-practical significance of results: The theoretical provisions presented in the dissertation can be used in scientific research, in solving problems related to improving the organization of the audit of financial system of enterprises and organizations.

Keywords: internal audit, finance, commercial enterprises, auditor

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AICPA	Amerika Sertifikatlı Mühasiblər İnstitutu
AR	Azərbaycan Respublikası
CRA	Mühasibat və Audit Standartları Agentliyi
ISA	Müstəqil Audit Standartlarının
İDM	İkinci Dünya Müharibəsi
İFAC	Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası
QHT	Qeyri-hökumət Təşkilatları
MAST	Mühasibat və Audit Standartları Təşkilatı
MMC, LTD	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
OECD	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
UNEC	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
UNESCO	BMT-nin Elm Təhsil və Mədəniyyət üzrə qurumu
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. AUDITIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Pərakəndə satış mərkəzlərinin fəaliyyətində auditin rolu və vəzifələri.....	12
1.2. Pərakəndə satış mərkəzlərində maliyyə nəzarəti sistemində auditorun fəaliyyətinin normativ- hüquqi bazası.....	19
1.3. Pərakəndə satış mərkəzlərinin maliyyə nəzarəti sistemində auditorun fəaliyyət standartları.....	27
II FƏSİL. PƏRAKƏNDƏ SATIŞ MƏRKƏZLƏRİNİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ AUDITIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	36
2.1. Müəssisənin mühasibat uçotunun və uçot siyasətinin auditinin təşkili problemləri.....	36
2.2. İstehsal xərclərinin və əmtəənin maya dəyərini qiymətləndirməsində auditinin müasir vəziyyəti.....	43.
2.3. Maliyyə nəticələrinin və mənfəətin istifadəsinin auditinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	53
III FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ AUDITIN ROLUNUN ARTIRILMASI YOLLARI.....	63
3.1. Müəssisənin mühasibat uçotunun və uçot siyasətinin auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	63
3.2. İstehsal xərclərinin və məhsulun maya dəyərini hesablanması metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	69
3.3. Satış mərkəzlərinin maliyyə nəticələri üzrə auditinin təkmilləşdirilməsi.....	75
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	82
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	8486
Cədvəllərin siyahısı.....	90
Şəkillərin siyahısı.....	90
Sxemlərin siyahısı.....	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Son illərdə yaşanmış hadisələrin nəticəsindən də məlumdur ki, müəssisələrin fəaliyyəti, mənfəət qabiliyyəti ilə maraqlı olan investorlar və o cümlədən, digər maraqlı tərəflərin audit fəaliyyətinin nəticələrinə etibarının azalması kimi xoşagəlməz hal mövcuddur. Ticarətdən gələn gəlir maliyyəsi, ümumilikdə, əmtəə tədavülü üçün maliyyə vəsaitlərinin qazanılması və bu proseslərdə yaranan əlaqələrin bütün cəhətlərini əhatə edir. Pərakəndə ticarət müəssisələrinin satış fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yerli və yaxud xarici istehsal müəssisələrindən malları əldə edir, bu malların dəyərini öz vəsaiti və ya borc vasitəsi ilə əldə etdiyi vəsait hesabına ödənişini həyata keçirir. Ticarət müəssisələri malların satışını həyata keçirərək satışdan aldığı vəsaitləri banka olan borcunun və ya tədavül xərcinin ödənilməsinə, maddi həvəsləndirmə fonduna, öz korporativ sosial məsuliyyətlərini icra etmək məqsədilə yardımlara ayırır və s.

Hər hansı bir müəssisənin kommersiya fəaliyyəti haqqında bütün məlumatlar maliyyə hesabatlarında əks olunur. Mövcudluğu bütün daxili və xarici istifadəçilərə, yəni səhmdarlara, təsisçilərə, banklara, vergi orqanlarına, təchizatçılara və digər fiziki və hüquqi şəxslərə bunun mövcud iqtisadi vəziyyəti barədə xüsusi bir fikir verməyə imkan verir.

Nəticədə lazımi dərəcədə “məlumatın etibarlılığını və obyektivliyini təmin etmək və uyğunluğunu təmin etmək lazımdır. Audit bu məlumatların alınmasına kömək edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Pərakəndə ticarət müəssisələrində ticarət fəaliyyətinin formalaşması və auditin təşkili proseslərinin tədqiqi müxtəlif yerli və xarici yazıçıların elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunlara Мерзликина, Богомолов А.М., Ерофеева, Рогуленко Т.М, Савин А.А., Лебедева Е.М., И. S.M.Səbzəliyev və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Araşdırmalardan məlum olur ki, mövzuyla bağlı çoxlu sayda Türk, Azərbaycan, İngilis dilində elmi yazılar, məqalə və jurnallar çap edilmişdir. Bütün bunlar tədqiqatın aparılmasını olduqca asanlaşdırır.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərləri, yerli və xarici mətbuatda yer almış rəsmi internet saytlarında qeyd olunan məlumatlar təşkil edir.

Qeyd olunan bütün bu maliyyə münasibətlərinin məcmusu pərakəndə ticarət təşkilatları və müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətini təşkil edir ki, həmin maliyyə fəaliyyəti prosesində ticarət təşkilatları və müəssisələri ilə mal göndərənlər, bank, büdcə, vergi orqanları arasında münasibətlər baş verir ki, yaranan bu iqtisadi əlaqələr məcmusu ticarət müəssisənin maliyyəsi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işimizin əsas məqsədi, pərakəndə ticarət müəssisələrində audit fəaliyyətinin təşkil edilməsinin nəzəri əsaslarını öyrənməklə, onun mövcud və real vəziyyətini bu ticarət müəssisələr üzərindən təhlil etməklə onun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bəzi təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə isə aşağıdakı məqsədlər əsas götürülmüşdür:

- audit xidmətinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- audit fəaliyyətinin təşkilinin konseptual əsaslarını izah etmək;
- audit fəaliyyətinin təşkilinin mövcud vəziyyətini pərakəndə ticarət müəssisələri üzərindən təhlilini və qiymətləndirməsini aparmaq;
- audit fəaliyyətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinə yönləndirilmiş təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin predmeti kimi pərakəndə ticarət müəssisələrində, əsasən müəssisənin idarə edilməsində strateji əhəmiyyətə malik pərakəndə ticarət müəssisəsinin maliyyəsi və maliyyə mexanizmi, eləcə də idarəsində istifadə edilən metodlar, rəhbərlik ilə əmək məhsuldarlığı

arasında olan əlaqələr, muhasibat uçotunun mühüm funksiyaları olan bölgü və nəzarətin audit tərəfindən idarəsi nəzərdə tutulur. Tədqiqat işinin obyektı isə ümumilikdə pərakəndə ticarət müəssisələrinin maliyyəsini göstərmək olar.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya işinin yazılması prosesində iqtisadi-riyazi, iqtisadi statistik təhlil, elmi abstraksiya, sistemli təhlil, proqram məqsədli yanaşma və s. tədqiqat üsullardan istifadə olunmuşdur. Pərakəndə ticarət müəssisələrində audit işinin təşkilinin iqtisadi məsələlərinin öyrənilməsində bu metodlar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işi bir neçə metodlar işlədilərək araşdırılacaqdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur. Həmin metod tədqiqat işlərində geniş formada istifadə olunan metodlardandır. Araşdırmada təhlil metodları, maliyyə hesabatları prosesini konkret şəkildə öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci metod iqtisadi statistik təhlil metodudur. Əvvəlki metoddan fərqli olaraq iqtisadi statistik təhlil, daha əsaslı bir araşdırma üçün iqtisadi və statistik məlumatları cəm halda gətirərək müqayisə üçün istifadə edilir.

İstifadə edilmiş digər metod isə müqayisəli metoddur. Burada müxtəlif sektorlarda maliyyə hesabatları qarşılaşdırılmışdır.

Tədqiqat işində həmçinin riyazi modeller təsviri qrafika metodlarından da geniş istifadə olunmuşdur. Bu metodlar-konkret iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin təsir və əks təsir əlaqələrinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

İstifadə etdiyimiz digər bir metod (üsul) problemin aydınlaşdırılması metodudur. Dissertasiyanın yazılması zamanı məqsəd və vəzifələri təyin etmək üçün problemləri doğru şəkildə müəyyənləşdirmək və analiz etmək vacibdir. Seçdiyimiz mövzuda problemlər pərakəndə ticarət müəssisələrində audit yoxlamaları ilə bağlı ola bilər. Bu problemləri təhlil etmək və problemlərin həlli üçün tədbirlər görmək həm xidmətin keyfiyyətini, həm də müəssisələrin inkişaf imkanlarını artıracaqdır.

Tədqiqatın gözlənilən elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir daxili nəzarət forması olan daxili auditin təşkili və aparılması ilə bağlı praktiki məsələlərin

qoyuluşu, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və həll edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat prosesində elmi yenilik sayıla biləcək aşağıdakı nəticələr əldə edilməsi gözlənilir:

- Mövzunun konseptual və nəzəri-metodoloji əsasına, müasir vəziyyətinə aydınlıq gətirilmişdir:

- daxili auditin mahiyyəti, məzmunu dəqiqləşdirilmiş və onun məqsədi müəyyən olunmalı;

- təsərrüfat subyektlərdə daxili audit xidmətinin yaradılması prosesi şərh edilmişdir;

- daxili auditin aparılması metodikası təklif edilmiş və tətbiqi mexanizmi müəyyənləşdirilməli;

- daxili auditin təsərrüfat subyektlərinin daxili nəzarət sistemindəki yeri müəyyən edilərək, onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi araşdırılmalı;

- daxili audit üzrə planların hazırlanması və bu prosesdə riskin qiymətləndirilməsinin əsasları müəyyən edilməli;

- daxili auditorların funksiya və vəzifələri müəyyənləşdirilməlidir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiyada təqdim edilən nəzəri müddəalar aparılan elmi araşdırmalarda, pərakəndə ticarət müəssisə və təşkilatların maliyyə sisteminin auditor işinin təşkili sahəsinin inkişafı ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. AUDİTİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Pərakəndə satış mərkəzlərinin fəaliyyətində auditin rolu və vəzifələri

Maliyyə nəzarəti dedikdə, bütün səviyyələr üzrə qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının və eyni zamanda xüsusi yaradılmış idarələrin müəyyən metodlar tətbiq etməklə bütün iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət etmək başa düşülür.

Maliyyə nəzarəti eyni zamanda dəyər nəzarətidir və pul fondlarının hərəkət prosesini bütünlüklə əhatə edir. Dövlətin maliyyə sistemi bütün növ pul fondlarını öz əhatəsinə aldığına görə, maliyyə nəzarəti də çoxşaxəli və hərtərəflidir. Maliyyə nəzarəti iqtisadi subyektlərin mənafeələrinin və hüquqlarının qorunmasına, dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyə siyasətini reallaşdırmağa, maliyyə sabitliyinin təminatına yönəldilmişdir.

Maliyyə nəzarətinin bir qolu hesab olunan audit ifadəsinin mənbəsinə nəzər saldığımızda görürük ki, audit sözü bir termin olaraq latın sözü olub, tərcümədə “qulaq asmaq” mənasını daşıyır və həkimin insanın orqanizminin dinləməsinə bənzədilir. Auditin yaranması zərurəti daha çox müəssisənin təsisçiləri, səhmdarları və idarəetmə strukturlarının maraqların təmin edilməsi ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə müəssisə sahibləri hər hansı fırıldaqçılıq hallarının olmasından şübhə etdikdə, əməliyyatların uçotundan məsul olan şəxslərdən məsələ ilə bağlı şifahi izahlar alınması üçün müstəqil şəxslər təyin edərtilər və onlar faktı araşdırıb müəssisə rəhbərliyinə məlumat verərdi. Burdan da aydındır ki, audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi müəssisələr kiçik olduğundan və həmçinin sahibinin özü tərəfindən işlədilən olduğu üçün limitli idi və audit fəaliyyətinin tətbiqinə ciddi ehtiyac yox idi (Novruzov V.Q., 2001: s.48).

Müəssisələrin fəaliyyətləri genişləndikcə rəhbərlər müəssisənin bütün aspektləri üzrə tam məlumat əldə etməsi çətinləşdi və biznes vahidlərinin yeni formalarının yaranması ilə bərabər, onların fəaliyyətinə rəhbərlik adından müəssisə əməliyyatlarının icra edilməsində iştirak etməyən müstəqil müəssisə əməliyyatlarını yoxlayan səlahiyyətli şəxslərə ehtiyac yarandı.

Ümumilikdə audit fəaliyyətinə konkret olaraq tərif edilməsi çətinidir. Belə ki, müxtəlif müəlliflər audit fəaliyyətini fərqli şəkildə araşdıraraq müxtəlif aspektlərdən

yanaşblar. Buna baxmayaraq, audit fəaliyyətinin təhlil edilməsi ilə auditə belə tərif verə bilərik ki, audit təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarının etibarlı olması və maliyyə vəziyyətinə müstəqil şəkildə nəzarət edilməsi və mühasibat uçotunun qurulması, ümumi təsərrüfat fəaliyyətinin, vergi qanunvericiliyi tələbləri daxil edilməklə digər qanunvericilik qanunlarına riayət edilməsi ilə müxtəlif subyektlərin əmlak maraqlarının müdafiəsinin təminatına dair spesifik informasiya təqdim edən bir sistemdir.

Audit fəaliyyətinə verilən müxtəlif təriflərin təhlilindən məlum olur ki, audit fəaliyyəti öz əhatə dairəsinə yalnız maliyyə fəaliyyətini aid etmir (Rzayev Q.R., 2000: s.145). Audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi genişdir və məqsədinə, təyinatına və digər yanaşılma aspektlərinə görə fərqlənirlər. Belə ki, audit fəaliyyətinin bütün prosesləri xüsusi vəziyyətə, əsas məqsədə uyğun olaraq aparılan auditin növündən asılıdır. Bu məqsəd ilə ümumilikdə audit fəaliyyətin prosedurları haqqında qeyd etməmişdən öncə auditin növlərini qeyd etməliyik.

Audit, tarixi bir yanaşmada müstəqil bir şəxsin işin müəyyən bir dövrü haqqında məlumat topladığı, nəticələri qiymətləndirdiyi və bu nəticələri bir hesabat hazırlayaraq izah etdiyi bir nəzarət mexanizmidir. Bu mənada yoxlama müəssisələr üçün əvəzolunmaz bir tələbdir.

Tamer Aksoya görə, audit tarixində nələrin baş verdiyini, necə baş verdiyini və ya gələcəkdə nələrin baş verə biləcəyini bu günkü risk və sistem əsaslı müasir proaktiv audit yanaşmasına uyğun olaraq anlamaq və proqnozlaşdırmaq üçün müxtəlif və çoxölçülü ola biləcək bəzi məsələləri saxlamaq və nəzarət etmək lazımdır.

Başqa bir tərifə görə, audit maliyyə hesabatlarında göstərilən məlumatların düzgünlüyü barədə rəy verməzdən əvvəl bir müəssisə tərəfindən tətbiq olunan daxili nəzarət və mühasibat uçotu sənədlərini mühasibat tərəfindən hərtərəfli və ətraflı nəzərdən keçirilməsidir.

Audit, əməliyyatların və mövcud tətbiqetmələrin bu qaydalara uyğunluğunu araşdırmaq, uyğunsuzluqları müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq üçün qanuni,

elmi və intellektual metodlarla əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş qaydalara əsaslanan araşdırmalar kimi də müəyyən edilə bilər.

Audit Konsepsiya Komitəsi yoxlamaları dar şəkildə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir.

Audit, iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqəli iddiaların əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlara uyğunluğunu araşdırmaq və nəticələrini maraqlı olanlara bildirmək üçün obyektiv şəkildə dəlil toplayan və qiymətləndirən sistemli bir prosesdir (Hacıyev F.S., 2008: s.177).

Audit Konsepsiya Komitəsi tərəfindən verilən bu tərif, elementləri və xüsusiyyətləri ilə birlikdə aşağıdakı kimi araşdırıla bilər.

Sistemli bir proses şəklində

Effektiv bir audit üçün yaxşı planlaşdırma tələb olunur. Bu plana sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi daxildir. Dəlilin etibarlılığı baxımından sübutların obyektiv şəkildə toplanması və qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu prosesin sonunda, audit fəaliyyəti üçün tələb olunan dəlil və məlumatların verilməsi, onların işlənməsi və qiymətləndirilməsi və qiymətləndirilməsi nəticəsində bir audit rəyi əldə edilir. Bu cəhətdən demək olar ki, audit prosesi rəşional, planlı və elmi, audit fəaliyyəti isə dinamik fəaliyyətdir (Андропов В. Д., 1994: s.27-28).

İqtisadi Fəaliyyət və Hadisələrə dair iddialar

Mütəxəssis auditor bir audit fəaliyyətinə başladıqda, yoxladığı şirkətin maliyyə fəaliyyəti və iqtisadi fəaliyyəti barədə hesabatlar ona təqdim olunur. Bu hesabatlarda müəssisə rəhbərliyinin müəyyən bir dövrdəki iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bəyanatları və iddiaları əks olunur. Auditor tərəfindən toplanan dəlillər iqtisadi hərəkətlər və hadisələrlə əlaqəli olmalıdır. Məsələn, rəhbərlik tərəfindən hazırlanan maliyyə hesabatları bir çox tələbi ehtiva edir və auditor bu maliyyə hesabatlarını iqtisadi fəaliyyət və ümumi meyarlarla əlaqəli iddialarla toplanmış dəlillərə uyğun olaraq qiymətləndirir. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının ümumi meyarı Əsas

Mühasibat Əsaslarıdır. Bu mənada, audit zamanı auditora təqdim olunan maliyyə hesabatları və hesabatları həmin şirkətin iqtisadi fəaliyyəti və hadisələri ilə bağlı iddiaları əhatə edir (Андреев В. Д., 1994: s.28).

Nəticələrin maraqlı şəxslərə ötürülməsi

Maraqlı tərəflər və maraq qrupları, başqa sözlə, auditorun tapıntılarından və qərarlarından istifadə edən istifadəçilər deməkdir. Bu partiyalar həm də ortaqlar, borc verən təşkilatlar, işçilər, təchizatçılar və dövlət qurumlarından ibarətdir.

- Əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlar

Əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlar rəhbərliyin iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqəli iddia və bildirişlərin doğruluğunu araşdırmaq üçün müqayisə etdiyi standartlardır. Auditorla məlumatdan istifadə edəcək tərəflər arasında səmərəli və anlaşılan ünsiyyət qurmaq üçün ortaq bir ünsiyyət dili tələb olunur.

Burada bu ümumi ünsiyyət dili "əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlar" vasitəsi ilə təmin edilir. Bu meyarlar qanunverici orqan tərəfindən müəyyənlanmış qaydalar, rəhbərlik tərəfindən müəyyənləşdirilən uğur meyarları və büdcələr ola bilər (Шермет А.Д., 2001: s.41).

- Hesabat nəticələri

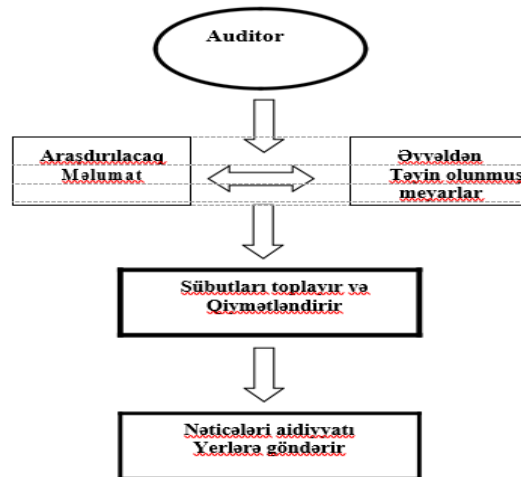
Nəticələrin hesablanması audit prosesinin son mərhələsidir. Nəticələrin bəyannaməsi tam təsdiqləmə prosesidir. Auditor şirkət rəhbərliyi tərəfindən irəli sürülən iddia və bildirişlərin etibarlılığını və etibarlılığını araşdırır və təsdiq edir və ya rədd edir. Tapıntıların açıqlanması və yoxlama barədə auditor rəyi və qərarı yazılı bir hesabatla aparılır.

İzahatlardan sonra auditin bir proses olduğunu və müqayisəyə əsaslandığını söyləmək olar. Müqayisə etmək üçün əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlar olmalıdır. Bu mənada mühasibat yoxlamalarında istifadə ediləcək əsas meyar İSA-dır. Yoxlama növü olan vergi yoxlamasında bu meyar müqayisə meyarı kimi istifadə

olunur və müəssisənin bu meyarlara uyğunluğu vergi qanunvericiliyində, işin əsas mövzusu olan daxili yoxlamada dövlət və ya müəssisə rəhbərliyi tərəfindən müəyyənlanmış qaydalarda müqayisə meyarı kimi istifadə olunur. Bunun üçün yoxlama hər cür məlumat, sənəd və qeydləri toplamalı və rəy verməlidir.

Audit, maliyyə əməliyyatlarının qiymətləndirilməsində və şərh edilməsində rəhbərliyin müsbət və mənfi tərəflərini müəyyənləşdirir. Ənənəvi olaraq mühasibat auditi rəhbərlik tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatlarının obyektiv araşdırılması demək olan bir növ təsdiqləmə funksiyasıdır. Yuxarıda göstərilən ənənəvi tərifdən genişləndirilmiş mühasibat auditi, əməliyyatların səmərəli və adekvat aparıldığını araşdırmaq üçün məlumat toplanmasının və bütün idarəetmə fəaliyyətlərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Şəkil 1: Auditor rəyinin strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Audit mühasibat məlumatlarının həqiqətə uyğun olub olmadığını və qanun pozuntularına rast gəldiyini araşdırır. Bu tədqiqat müxtəlif metodlardan istifadə edərək mühasibat uçotunda olan maliyyə məlumatlarının auditi zamanı aparılır. Müstəqil auditorlar audit işini şirkət xaricindən həyata keçirirlər.

Auditlə bağlı vacib bir məsələ mühasibat auditi ilə iş auditi arasındakı fərqi göstərməkdir. Nəzarət sözü ümumi bir anlayışdır. Bütün dövlət və özəl sektoru əhatə etdiyi halda, iş auditi daha çox özəl sektor yoxlamasını əhatə edir. Bu mənada, iş auditi bütün iqtisadi hadisələrlə əlaqəli digər iddiaları və hadisələri araşdırarkən, mühasibat auditi ümumiyyətlə iqtisadi hadisələri və hərəkətləri araşdırır.

Audit öhdəliyi, maliyyə məsələləri ilə bağlı rəhbərliyin qəbul etdiyi qərarların etibarsız məlumatlara əsaslandığı üçün yaranan risk nəticəsində yaranan zərərlər nəticəsində yaranır. Audit, mühasibat və maliyyə baxımından şərh edildiyi təqdirdə, şirkətin maliyyə hesabatlarındakı və digər maliyyə hesabatlarındakı məlumat və izahların bir mütəxəssis və səlahiyyətli şəxs tərəfindən müstəqillik fenomeninə uyğun olaraq araşdırıldığı və müayinədən sonra fikirlərin bildirildiyi bir müddətdir. Mühasibat auditinin müəssisəyə bir çox faydası var. Ticarət üçün faydaları aşağıdakı kimi sadalamaq olar.

- Səhvləri öyrənmək və bir təlim vasitəsi olmaq,
- İdarəetmədə iştirak edənlərin özlərinin yuyulmasına dəstək olmaq,
- Korporativ idarəetmə anlayışının yaradılmasına töhfə. Bu faydalar qısaca aşağıdakı kimi izah edilə bilər (Бычкова С.М., 2000).

Daxili auditorlar bir müəssisədə işçi heyəti rolu olan insanlardır. Daxili auditin məqsədi ümumiyyətlə təşkilat menecerlərinə vəzifələrini effektiv və səmərəli yerinə yetirmələrinə kömək etməkdir. Daxili audit məqsədlərinə nail olmaq üçün auditorlar aşağıda sadalanan fəaliyyətləri həyata keçirirlər:

- Maliyyə, mühasibat və digər fəaliyyətlərlə əlaqəli yoxlamaların adekvatlığını və tətbiqlərini nəzərdən keçirmək və qiymətləndirmək, ən sərfəli və təsirli nəzarət sistemlərini inkişaf etdirmək və tətbiq etmək;
- Prosedurlara, planlara və siyasətlərə uyğunluğun təmin edilməsi,
- Müəssisənin əmlakının hər cür zərərdən qorunmasını təmin etmək,
- Biznes rəhbərliyi tərəfindən bildirilən məlumatların etibarlılığının müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması,
- Rəhbərliyin və işçilərin fəaliyyətinin və vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin müəyyənləşdirilməsi,
- Həyata keçirilmiş fəaliyyətlərlə bağlı inkişaf tədbirlərini rəhbərliyə tövsiyə etmək.

Müəssisələrdəki fəaliyyətlərin və əməliyyatların kompleks quruluşunun artması nəticəsində bütün fəaliyyətlərə nəzarət etmək mümkün olmur. İzlənilə bilməyən əməliyyatlar nəticəsində müəssisənin fəaliyyətinə və fəaliyyətinin

səmərəliliyinə mənfi təsir göstəriləcəkdir. Xüsusilə kiçik miqyaslı müəssisələrdə iş sahibi fəaliyyətləri özü izləyə bilər, lakin iş böyüdükcə, iş sahibinin nəzarəti iş sahibinin nəzarəti xaricində olduğu zaman etibar etdiyi bir insana ehtiyac duyulur. Bir çox hallarda bu vəkalətnamə daxili auditor tərəfindən edilir. Bununla birlikdə daxili auditorlar rəhbərliyə aşağıdakı məsələlərdə də kömək edirlər (Бычкова С.М., 2000: s.53).

Yüksək rəhbərliyin şəxsən izləyə bilmədiyi fəaliyyətlərə nəzarət,

- Risklərin müəyyənləşdirilməsi və azaldılması,
- Yüksək rəhbərlik üçün hesabatların təsdiq edilməsi,
- Qərar vermə müddətində məlumat vermək,
- Gələcəyi və keçmişi araşdırmaq,
- İdarəetmə prinsipləri və prosedurlarının pozulduğu nöqtələrin idarə olunmasında şübhə müdirlərinə kömək etmək.

Diqqət yetirildiyi təqdirdə, daxili auditorların iş fəaliyyətini davam etdirmək üçün rəhbərlik tərəfindən qəbul ediləcək kritik qərarlarda iş rəhbərliyinə bir növ məsləhət və zəmanət xidməti təqdim etdiyi görülür.

Daxili auditor iş zamanı bir qayda pozuntusundan şübhələnirsə, müəssisə daxilində lazımi səlahiyyətləri, xüsusilə rəhbərliyi məlumatlandırmalıdır. Daxili auditor, rəhbərliyə vəziyyətə uyğun zəruri araşdırmalar və araşdırmalar barədə məsləhət verməlidir. Bundan əlavə daxili auditorlar da iş fəaliyyətinin təsirli və təsirli olub olmadığına dair bir fikir formalaşdırır, müəssisə rəhbərliyi tərəfindən tələb olunan konkret araşdırmalar aparır və yoxlama zamanı müstəqil auditorlarla əməkdaşlıq etməyə çalışırlar (Rzayev Q.R., 2006: s.16).

Müəssisələrdə daxili auditorların əsas məqsədi səhvlərin, səhvlərin, nəzərdən qaçırılanların, səmərəsizliyin, itkilərin, təsirsizliyin və mənafelər toqquşması kimi mənfi halların mümkünlüyünü araşdırmaq olmalıdır. Daxili auditorlar rəhbərliyə qəbul edilmiş prosedur və təcrübələrə uyğun olaraq qeyri-kafi daxili nəzarət və inkişafın müəyyənləşdirilməsinə dair məsləhət verməlidir.

1.2. Pərakəndə satış mərkəzlərində maliyyə nəzarəti sistemində auditorun fəaliyyətinin normativ- hüquqi bazası

Bu paraqrafda Beynəlxalq Audit Standartları təsnif edilərək və ətraflı izah ediləcək və Beynəlxalq Audit Standartları və Müstəqil Audit Standartları haqqında ümumi məlumat veriləcəkdir.

Beynəlxalq Audit Standartları, Amerika Sertifikatlı Mühasiblər İnstitutu (AICPA) tərəfindən 1947-ci ildə ilk dəfə qəbul edilmiş və auditora peşə məsuliyyətini yerinə yetirməkdə kömək edən və audit fəaliyyətinə işıq tutan ümumi prinsiplərdir. Beynəlxalq Audit Standartları aşağıdakı kimi təsnif edilir.

Ümumi standartlar:

- Peşəkar Təhsil və Təcrübə
- ✓ Müstəqillik
- ✓ Peşəkar qayğı və çalışqanlıq

İş standartları:

- Planlaşdırma və Nəzarət
- Daxili Nəzarətin yoxlanılması
- Dəlil toplamaq

Hesabat Standartları

- Ümumiyyətlə qəbul edilmiş mühasibat prinsiplərinə uyğunluq
- Davamlılıq (Ardıcılıq)
- İzahlı məlumat
- Auditor rəyi

Beynəlxalq Audit Standartlar- Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IFAC) tərəfindən yayımlanan beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş audit standartlarıdır. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti Mühasibat və Audit Standartları Agentliyi (CRA), Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası tərəfindən çıxarılan IFAC Beynəlxalq Audit Standartları Azərbaycan dilinə çevrilərək istifadəyə verilmişdir. Maliyyə nəzarətini

həyata keçirən Mühasibat və Audit Standartları Təşkilatı (MAST) tərəfindən nəşr olunan bu standartlara Müstəqil Audit Standartları deyilir (Rzayev Q.R., 2002: s.26).

Beynəlxalq Audit Standartları, hər bir xüsusi audit müqaviləsi üçün müfəttişlərə ətraflı rəhbərlik edən və onlara nə etməli olduqları və audit zamanı hansı audit prosedurlarını tətbiq etmələri barədə ətraflı məlumat verən standartlar deyildir. Bu standartlar ümumiyyətlə keyfiyyət yoxlamasını əks etdirir. Keyfiyyətli audit yalnız Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun olaraq həyata keçirilən bir işdir. Hər bir auditor bu standartlara riayət etməyə borcludur. Bu standartlara ümumdünya tərəfindən qəbul edilmiş audit standartları deyilir, çünki dünyadakı bütün auditorlar tərəfindən qəbul olunur.

Auditor tərəfindən aparılacaq audit işi müəyyən bir keyfiyyətlə aparılmalı olduğu kimi, auditor da bu işi həyata keçirmək üçün keyfiyyətli olmalıdır. Bu səbəbdən, auditorun audit işinin və audit hesabatının keyfiyyətini təmin etmək və ölçmək üçün qanunlar və ya peşə təşkilatları tərəfindən standartlar qəbul edilmişdir. Buna görə də bu standartlar auditor üçün bələdçi rolunu oynaya bilər və audit işinin keyfiyyəti bu standartlara uyğunluq dərəcəsi ilə ölçülə bilər.

Beynəlxalq Audit Standartlarının rəhbər funksiyası, audit xidmətini təqdim edərkən auditorlara rəhbərlik edir (audit işinin aparılmasından auditin planlaşdırılmasına, sübutların toplanmasına və qiymətləndirilməsinə və audit hesabatının yazılmasına qədər) və auditora yoxlama zamanı hansı fəaliyyətləri etməsi lazım olduğunu izah edir.

Beynəlxalq Audit Standartlarının keyfiyyət ölçmə funksiyası, auditin keyfiyyətinin ölçülməsini təmin edir. Bu standartlara uyğun olaraq bir audit xidməti aparılırsa, deməli, auditin keyfiyyəti yüksəkdir. Əks təqdirdə, keyfiyyət yoxlama xidmətindən danışa bilmərik.

Beynəlxalq Audit Standartlarında auditorun yoxlama zamanı görməli olduğu iş barədə ətraflı məlumat yoxdur, yalnız bələdçi rolunu oynayır. Məsələn, standartlar auditorun planlaşdırmasını tələb edir, lakin planlaşdırmanın məzmunu və əhatə dairəsi auditorun öhdəsinə buraxılır. Ümumiyyətlə, qəbul edilmiş Audit Standartları,

audit fəaliyyəti baxımından riayət edilməli olan minimum standartlardır (Rzayev Q.R., 2000: s.33).

A) Ümumi standartlar

- 1) Audit bir mütəxəssis və ya lazımi texniki təhsili və təcrübəsi olan şəxslər tərəfindən aparılmalıdır.
- 2) Audit tapşırığı ilə əlaqəli bütün məsələlərdə auditorun müstəqil düşüncə məntiqi olmalıdır.
- 3) Auditor audit işinin icrasında və audit hesabatının hazırlanmasında lazımi peşəkar qayğı və səy göstərməlidir.

B) İş standartları

- 1) Audit yaxşı planlaşdırılmalı və köməkçi auditorlar, yaxşı nəzarət olunmalıdır.
- 2) Audit işini səmərəli planlaşdırmaq və yerinə yetiriləcək audit işinin vaxtını və miqyasını təyin etmək üçün müəssisənin daxili nəzarət sistemi araşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir.
- 3) nəzərdən keçirilmiş maliyyə hesabatları üzrə audit rəyinə çatmaq üçün yetərli və uyğun dəlillər əldə edilməlidir.

C) Hesabat standartları

- 1) Audit hesabatında yoxlanılan maliyyə hesabatlarının ümumiyyətlə qəbul edilmiş mühasibat prinsiplərinə uyğun hazırlanıb-hazırlanmadığı bildirilməlidir.
- 2) Audit hesabatında, nəzərdən keçirilmiş dövrdə qüvvədə olan mühasibat siyasətinin əvvəlki dövrdə olduğu kimi dəyişmədən tətbiq edildiyi göstərilməlidir.
- 3) Audit hesabatında başqa bir hal göstərilmədikdə, nəzərdən keçirilmiş maliyyə hesabatlarındakı izahlı məlumatların (dipnotların) kifayət qədər olduğu qəbul edilir.
- 4) Audit hesabatında, araşdırılmış maliyyə hesabatları barədə ümumi rəy və ya rəyin əldə edilə bilməməsi barədə açıqlama daxil edilməlidir. Rəy verməkdən yayınmaq halında bunun səbəbi yalnız hesabata əlavə olunmasıdır. Bundan əlavə, imtahanların xüsusiyyətləri və alınan məsuliyyət dərəcəsi hesabatda açıq şəkildə göstərilməlidir (Rzayev Q.R., 2002).

Ümumi Standartlar- auditorun malik olması lazım olan şəxsi xüsusiyyətlərin ümumi çərçivəsini və keyfiyyətli audit üçün audit təcrübələrindəki münasibət və davranışları müəyyənləşdirir. Ümumi Standartlar- auditorların xarakteri, davranışı və peşə meylləri ilə bağlı prinsipləri ehtiva edir. Ümumi Standartlar, auditorun ixtisasına və audit işinin keyfiyyətinə aiddir. Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin əksəriyyəti bu hesablara münasibət bildirən auditoru tanımırırlar. Bununla birlikdə, auditorun Beynəlxalq Audit Standartlarında göstərilən xüsusiyyətlərə malik olduğunu və işini bu standartlara uyğun şəkildə yerinə yetirdiyini bilən məlumat istifadəçiləri, auditorun rəyinə etibar edirlər.

Ümumi standartlara aşağıdakı sahələr aid olunur:

- ✓ Peşəkar Təhsil və Təcrübə
- ✓ Müstəqillik
- ✓ Peşəkar qayğı və çalışqanlıq

Peşə təhsili və təcrübəsi

"Yoxlama mütəxəssis və ya lazımi texniki təhsili və təcrübəsi olan şəxslər tərəfindən aparılmalıdır."

Etibarlı və yüksək keyfiyyətli audit rəyinə çatmaq üçün auditorun müəyyən bir peşə təhsili, təcrübəsi və bacarığı olması və fəaliyyətlərini tam müstəqilliklə həyata keçirməsi vacibdir. Peşəkar təlim və təcrübə standartına uyğun olaraq, audit fəaliyyəti yalnız lazımi texniki təlim və bacarıqlara malik mütəxəssislər tərəfindən aparılmalıdır. Yoxlamalar aparmağa səlahiyyətli şəxslərin lazımi texniki bilik və səriştəyə malik olduqları güman edilir. Peşə təhsili sahəsi iqtisadiyyat, maliyyə, statistika, hüquq və informasiya texnologiyaları kimi mühasibat təcrübələri ilə sıx əlaqəli fənlərin, habelə ümumi mühasibat və biznes təhsili daxil olmaqla bir təhsil tələb edir. Bundan əlavə, müstəqil audit zamanı daim dəyişən yeni təcrübələrdən, metod və vasitələrdən istifadə etmək üçün peşəkar biliklər yenilənməli və davamlı təhsil yanaşması qəbul edilməlidir.

Müstəqil auditdə təcrübənin xüsusi əhəmiyyəti var. Müstəqil auditor lazımi peşə təcrübəsinin yanında peşə hazırlığına da sahib olmalıdır.

Müstəqillik

Auditor audit işinin hər mərhələsində müstəqil fəaliyyət göstərməlidir. Qərəzsiz olaraq təyin olunan müstəqillik, audit peşəsinin əsasını təşkil edir. Müstəqillik standartı auditorun peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən qərəzsiz və obyektiv fəaliyyət göstərməsini tələb edir.

Maliyyə hesabatı istifadəçilərinin auditorun müstəqilliyindən şübhələndiyi hallarda, auditorun ifadə etdiyi audit rəyinin onlar üçün mənası olmayacaqdır. Belə bir vəziyyətdə nəzarət funksiyasından bəhs edilə bilməz. Buna görə müstəqillik, auditorların audit zamanı diqqət yetirməli olduqları ən vacib elementdir. Auditorların müstəqilliklərinə xələl gətirəcək münasibətlərdən və davranışlardan çəkinmələri vacibdir. Auditorlar işlədikləri zaman ortaya çıxacaq maraqların toqquşmalarından uzaq olmalı, dürüslüyünə və qərəzsizliyinə təsir göstərə biləcək əməliyyat və davranışlara yol verməməli və başqalarının maraqlarını nəzərə almadan audit araşdırmaları nəticəsində əldə etdikləri fikirləri formalaşdırmağa borcludurlar (Novruzov A.V., 2013: s.16).

Müstəqil auditor həm öz müstəqilliyini, həm də (sözdə) müstəqilliyini formada saxlamalıdır. Əslində müstəqillik - müstəqil auditorun audit işini qərəzsiz və obyektiv şəkildə yerinə yetirir və audit rəyini təqdim edir. Rəqəmdəki (sözdə) müstəqillik, üçüncü şəxslərin müstəqil auditor haqqında təəssürat və qavrayışına aiddir. Beləliklə, müstəqillik üçüncü şəxslərin müstəqil auditorun audit işini qərəzsiz və obyektiv yerinə yetirdiyinə və audit rəyini verdiyinə inamının olması deməkdir. Auditorun (sözdə) müstəqilliyinin pozulması üçüncü şəxslərin auditorun obyektiv iş görmədiyini və obyektiv rəy bildirdiyi təəssüratını qazanması və ya düşünməsi nəticəsində baş verir. Bu halda, auditor tərəfindən aparılmış audit işi və dərc etdiyi hesabat maliyyə hesabatı istifadəçiləri üçün mənasızdır. Bu səbəbdən müstəqil auditor, öz müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, müstəqilliyini qorumaq üçün də qayğı göstərməlidir. Auditorun mahiyyət etibarilə müstəqil fəaliyyət göstərsə də, (sözdə) müstəqilliyə xələl gəldikdə auditorun müstəqilliyi pozulur.

Peşəkar qayğı və çalışqanlıq

Auditor, audit işinin icrasında və audit hesabatının hazırlanmasında lazımı peşəkar qayğı və səy göstərməlidir. Auditor vəzifələrini yerinə yetirərkən və hesabatını hazırlayarkən lazımı peşəkar qayğı və səy göstərməlidir. Lazımı peşəkar qayğı və çalışqanlıq göstərməyən bir auditor peşə etikasına zidd davranacaq. Səylə işləyən və dəqiqliklə audit fəaliyyətini düzgün planlaşdıran, kifayət qədər və uyğun sübut toplayaraq lazımı iş sənədlərini hazırlayan, maliyyə hesabatları barədə obyektiv və qərəzsiz audit rəyinə çatan və bu rəyi audit hesabatında ifadə edən auditor.

Çalışqanlıq və çalışqanlıq nümayiş etdirmək auditorun bütün audit standartlarına tam uyğunluğu ilə təmin edilir. Auditorun peşəkar qayğısından və çalışqanlığından nə başa düşülməlidir; Audit işinin aparılmasından auditin planlaşdırılmasına, sübutların toplanmasından audit hesabatının hazırlanmasına qədər audit işinin hər mərhələsində audit standartlarına uyğun hərəkət etməkdir. Auditor yoxlamanın bütün mərhələlərində audit standartlarına uyğun hərəkət etməlidir. Eyni zamanda, auditorun peşə etikasına uyğun hərəkət etməsi bu standartın tələbidir (Бычкова С. М., 2000: s.47).

Beynəlxalq Audit Standartları

Beynəlxalq Audit Standartları, audit işinin əsas tələblərini və audit işinin əsas istiqamətlərini göstərir. Auditorun audit praktikasında necə davranacağı və auditor rəyinin necə formalaşdırılması barədə daha ətraflı rəsmi şərhələr və izahatlar da tələb olunur. Dünyada audit sahəsində qəbul edilən Beynəlxalq Audit Standartlarından daha çox auditorlara rəhbərlik edən qaydalar da mövcuddur. Bu cür prinsiplərə "audit standartları" deyilir.

Müstəqil Audit Standartlarının (ISA) ümumi prinsiplər və məsuliyyətləri:

BDS 200 Müstəqil Auditorun Ümumi Məqsədləri və Müstəqil Audit Standartlarına uyğun olaraq müstəqil audit aparmaq

ASA 210 Müstəqil Audit Müqaviləsinin şərtləri barədə razılaşma
BDS 220 Maliyyə Hesabatlarının Müstəqil Auditində Keyfiyyətə Nəzarət
BDS 230 Müstəqil Audit Sertifikatı
BDS 240 Maliyyə Hesabatlarının Müstəqil Auditində Dələduzluqla Müstəqil Auditorun Məsuliyyətləri
BDS 250 Maliyyə Hesabatlarının Müstəqil Auditində Müvafiq Qanunvericiliyi nəzərə alaraq
BDS 260 İdarəetmə səlahiyyətli olanlarla əlaqə
BDS 265 İdarəetmə və İdarəetmə səlahiyyətli şəxslərə daxili nəzarətdəki çatışmazlıqların bildirilməsi
Risk qiymətləndirilməsi və qiymətləndirilən risklər üçün müddəalar
BDS 300 Maliyyə Hesabatlarının Müstəqil Auditinin Planlaşdırılması
BDS 315 Ticarət və onun mühitini bilməklə əsaslı səhv təhrif etmə risklərinin müəyyənləşdirilməsi
BDS 320 Müstəqil Auditin Planlaşdırılmasında və Keçirilməsində Əhəmiyyətlik
ASA 330 Müstəqil Auditorun Qiymətləndirilən Risklərə qarşı işi
BDS 402 Xidmət Təşkilatından İstifadəyə Verilən Müəssisənin Müstəqil Auditində Mülahizələr
BDS 450 Müstəqil Audit zamanı Müəyyən edilmiş səhvlərin Qiymətləndirilməsi (İFAC.org)

Hesabat standartları

Hesabatda məzmunun hazırlanmasından asılı olaraq riayət ediləcək standartlar göstərilir.

- DGCA ilə uyğunluq - bu standart yoxlanılan müəssisənin maliyyə hesabatlarının AMB-yə uyğun olaraq hazırlanıb hazırlanmadığını və yoxlama hesabatında göstərilməməsini müəyyənləşdirir (Xankişiyev B.A., 2002: s. 50).

- DGCA-da ardıcılıq - müəssisələrdəki prinsiplər və metodlar davamlı dəyişiklik göstərməməlidir. Dəyişikliklərin səbəbi maliyyə hesabatlarının qeydlərində göstərməlidir. Auditorlar dövrlərə görə baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirməli və hesabatlarında keçmiş və cari dövr fərqlərini əks etdirməlidirlər.
- Tam Açıqlama - Bu cədvəllərdən faydalanacaq şəxslərin qərarı başa düşülən, yetərli və aydın olması üçün lazımi məlumatları ifadə edir. İzahatların qeyri-kafi olduğu təqdirdə, auditorlar bunları audit hesabatlarında qeyd edirlər
- Rəy bildirmək - nəhayət auditor rəyində bir rəy göstərməli və ya heç bir qənaətə gələ bilmədikdə səbəbini açıq şəkildə bildirməlidir. Maliyyə hesabatları barədə fikirlər dörd şəkildə verilə bilər: müsbət, mənfi, şərtli və fikir bildirməyən (Xankişiyev B.A., 2002: s. 58).

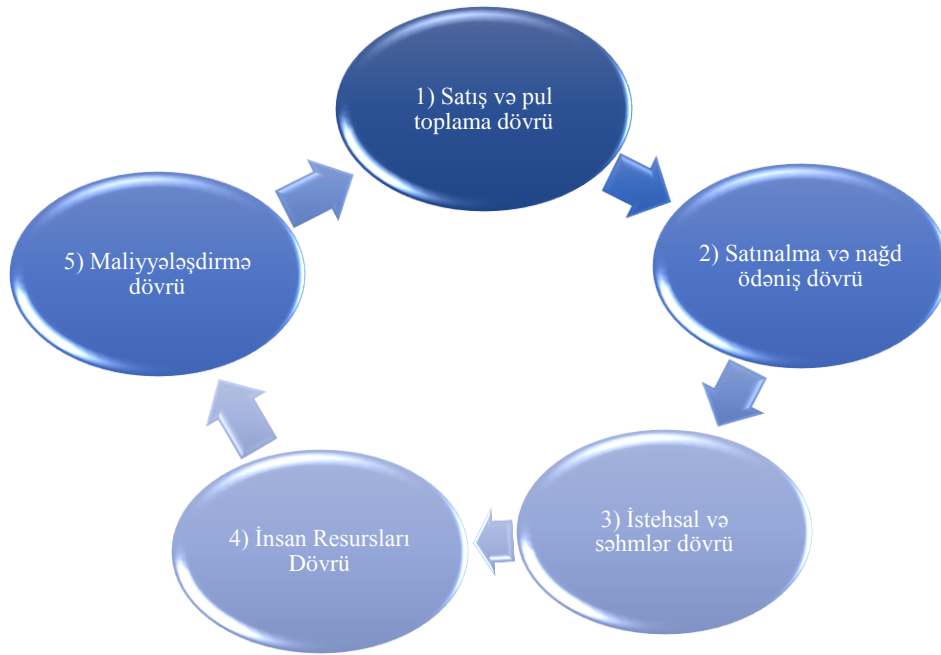
Audit subyektləri öz fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlərə dair sərbəst və ya auditor təşkilatı ilə hər hansı müddətdə müqavilə bağlamaq hüququna malikdirlər. Bu tipdə olan müqavilələr yoxlama xarakterini daşdıqda auditor yoxlamanın nəticələrinə əsasən müəyyən akt tərtib edir.

1.3. Pərakəndə satış mərkəzlərinin maliyyə nəzarəti sistemində auditorun fəaliyyət standartları

Mühasibat uçotunun ikitərəfli qeyd texnikasının nəticəsi olaraq müəssisədə baş verən bir əməliyyat mühasibat uçotunda birdən çox hesaba təsir göstərir. Bu səbəbdən müstəqil fəaliyyət araşdırmaları, iş fəaliyyətlərini dövrlərə bölməklə həyata keçirilir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrin fəaliyyətlərini dövrlərə bölməkdə bir-biri ilə əlaqəli əməliyyatlar və hesablar bir dövrdə baş verir. Ticarət fəaliyyətləri ümumiyyətlə aşağıdakı dövrlərə bölünür (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M., 2016: s.124):

Sxem 1: Ticarət fəaliyyətləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Satış (gəlir) və nağd yığım dövrü satış sifarişinin alınması, müştərinin etibarlılığının araşdırılması, malların və ya xidmətlərin çatdırılması, hesab-fakturaların çıxarılması, ticarət debitor borcları hesabının yaradılması, inkasso və əlaqədar mühasibat qeydlərindən ibarətdir.

Satınalma və nağd ödənişlər dövrü, müəssisələrin fəaliyyətlərini yerinə yetirərkən istifadə edəcəyi material və xidmətlərin satın alınması ilə əlaqəli fəaliyyətlər məcmusudur. Xərcləmə dövrü alış sifarişinin yerləşdirilməsini, mal və ya xidmətlərin qəbulunu, mühasibat uçotunun aparılmasını və ödəmə fəaliyyətlərini əhatə edir.

İstehsal dövrü, girişlərin son mal və ya xidmətə çevrilməsi və inventar nəzarəti ilə bağlı fəaliyyətləri əhatə edir.

İnsan resursları dövrü işçilərin müavinətlərinin və maaşlarının hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı fəaliyyətləri əhatə edir.

Maliyyələşdirmə dövrü kapital fondlarının alınması və istifadəsi ilə bağlı fəaliyyətləri əhatə edir. Müəssisə sahiblərindən və ya maliyyə təşkilatlarından əldə edilən bu vəsaitlər ümumiyyətlə əməliyyatları davam etdirmək və gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan investisiya xərcləri üçün istifadə olunur (Əliyev H.F., 2010).

Müstəqil auditor rəyinin əsasını təşkil edən nəticələrə çatmaq və kifayət qədər müstəqil audit sübutları toplamaq üçün müxtəlif müstəqil audit üsullarından istifadə edir.

a) Fiziki müayinə texnikası (Müşahidə):

Maddələrin varlığını təsdiqləmək üçün istifadə olunur. Misal üçün;

- ✚ Səhmlərin mövcudluğu
- ✚ Maaşlı işçilərin mövcudluğu
- ✚ İstehsal prosesi kimi əməliyyat fəaliyyətləri

Niyə fiziki müayinə texnikasından istifadə edirik?

Bu texniki maddələrin mövcudluğunu təsdiqləyən etibarlı audit sübutları təqdim edir.

Fiziki müayinə texnikasını nə vaxt istifadə edirik?

Aşağıdakı maddələr test edilərkən;

Səhmlər kimi qeydə alınmış aktivlər, məsələn, dövrlər sonunda stok qalıqları sınağımızın bir hissəsi olaraq inventar sayılmasında iştirak etmək.

Qeyd olunan əmək haqqı xərcləri (əmək haqqı alanların həqiqətən mövcud olduğundan əmin olmaq üçün)

İstehsal prosesi kimi iş fəaliyyətləri (səhmlərin qiymətləndirmə metodunun mövcudluğu)

Fiziki müayinə və sayma, nəzarətçilər tərəfindən çox istifadə olunan bir üsuldur. Həqiqətən öyrənilən və sayılan bəzi aktivlər fiziki olaraq mövcud olduqları zaman ən yaxşı sübutu təşkil edirlər. Nağd pul, səhmlər, qurğular və mexanizmlər və s. Bu texniki yardımla aktivlərin müayinəsi auditora aktivlərin vəziyyəti barədə məlumat verir. Məsələn, nağd pul saymaq onun mövcudluğunun bir sübutudur. Səhmləri yerində görmək onların varlığını göstərir. Bununla birlikdə, aktivin iqtisadi dəyəri onun keyfiyyətindən, yəni satış qabiliyyətindən və fiziki kəmiyyətindən asılıdır (Xankişiyev B.A., 2002: s.140). Köhnəlmiş əmlakın fiziki müayinəsi zamanı

balans məbləği ilə uyğunlaşmağın mənası yoxdur. Bu vəziyyətdə, auditor aktivlərin keyfiyyətinə daha çox diqqət yetirməlidir.

b) Təsdiqləmə texnikası

Xüsusi bir məlumat toplama növü olan yoxlama, verilən məlumatların və ya mövcud şərtlərin üçüncü şəxslərdən birbaşa təsdiqlənməsi prosesidir. Bu məzmununda alacaq məbləğlərinin yoxlanılması borclularla birbaşa əlaqə quran müstəqil auditor tərəfindən aparılır. Təsdiqləmə ümumiyyətlə hesab qalıqları üçün aparılır.

Üçüncü şəxslərin yazılı və ya şifahi ifadələri. Bu texnika faydalı sübutlar verəcəyi təqdirdə və konsensus əsasında bu cür sübutların əldə edilməsinin səmərəli olacağı təqdirdə istifadə edilməlidir (Hüseynov T.Ə., 2005: s.63).

Təsdiqləmə texnikası nədir?

Anlaşma memorandumu, məlumatların doğruluğunu yoxlaya bilmək üçün üçüncü tərəflərdən xahişimizlə alınan yazılı və ya şifahi bir ifadəsidir.

Üçüncü tərəflərlə razılığa gəlmək nə vaxt məqsədəuyğundur?

Üçüncü tərəflərdən faydalı sübutlar gözlənilsə və bu metod dəstəkləyici sənədləri nəzərdən keçirməkdən daha effektivdirsə, onda üçüncü tərəflərə müraciət etmək məqsədəuyğun olardı.

Qiymətləndirmə texnikası, debitor borclarının və pul qalığının etibarlılığı və düzgün qeydinin yaxşı bir audit sübutu təmin edir və bəzi hallarda müəyyən öhdəliklərin tam qeyd edildiyini və düzgün qiymətləndirildiyini sübut edir.

Təsdiq məktubu deyilən bu cür dəlil toplama texnikasından da çox istifadə olunur. Təsdiqləmə, üçüncü tərəflərdən yoxlanılan müəssisə vasitəsilə birbaşa auditora çatdırılması üçün cavab tələb edilməsinin bir formasıdır. Təsdiqləmə prosesi yoxlanılan şəxsin debitor borcları, borcları və bank depozitləri üçün tətbiq olunur.

c) Yenidən hesablama texnikası

Yenidən hesablama dedikdə sənədlərin və qeydlərin riyazi cəhətdən düzgünlüyünün yoxlanılması nəzərdə tutulur. Yenidən hesablama texnikası faiz hesablanması, müəyyən mühasibat uçotunun xülasəsi və müştəri tərəfindən

aparılmış hesablamalar kimi müxtəlif borcların yoxlanılması üçün əlverişli bir üsuldur.

Dəlil əldə etməyin ən vacib yollarından biri, auditorun qeydlərin hesab dəqiqliyini araşdırmaq üçün tapdığı nəticələri yenidən hesablaması və müqayisə etməsidir.

- + Bu texnika vasitəsilə dəlil əldə etmək ümumiyyətlə;
- + Mühasibat kitablarının yekunlarını əldə etmək,
- + Yenidən amortizasiya tapmaq,
- + Yenidən qiymətləndirmə əməliyyatlarının tapılması,
- + Şübhəli debitor borclarının məbləğinin müəyyənləşdirilməsi,
- + İşdən çıxma ödənişinin təyin edilməsi kimi əməliyyatlarda tətbiq olunur (Xankişiyev B.A., 2002: s.140).

Yenidən hesablama, hər növ maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsində digər audit prosesləri ilə birlikdə tətbiq olunan bir audit üsuludur.

d) Sənədlərin araşdırılması texnikası (Sənədlərin araşdırılması)

Sənəd araşdırması dedikdə, daxili və xarici qeydlərin və sənədlərin kağız, elektron və ya digər mühitdə saxlanılması nəzərdə tutulur.

Bəzi sənədlər aktivlərin mövcudluğunun birbaşa audit sübutudur.

Sənədlərə baxış texnikası, fakturalar, qəbzələr, müqavilələr və ya ləğv edilmiş çeklər kimi sənədləri araşdırarkən uyğun bir üsuldur. Məsələn, uzlaşma məktubu göndərdiyimiz və cavab almadığımız ticarət krediti balansı üçün alternativ prosedurları yerinə yetirərkən göndərmə sənədlərini nəzərdən keçirə bilərik.

e) Məlumat toplama (sorğu) texnikası

Məlumat toplama, məlumatlı şəxslərdən daxili və ya xaricdən maliyyə və ya qeyri-maliyyə məlumatlarının əldə edilməsinə aiddir, lakin geniş istifadə olunan bir metoddur, lakin yalnız məlumat toplanması, hesabatların səhv təhriflərini aşkar etmək üçün kifayət qədər müvafiq audit sübutu təmin etmir (Xankişiyev B.A., 2002: s.115).

Digər üsullarla dəstəklənən istintaq texnikası (fiziki müayinə, yoxlama, yenidən hesablama və sənədlərin araşdırılması üsulları) suallar ən dəqiq məlumatı olan şəxsə verildiyi təqdirdə daha inandırıcı audit sübutları təqdim edir.

Misal üçün; Ticarətçi debitor borclarının qiymətləndirilməsini yoxlayarkən, rəhbərliyin şübhəli debitor borcları üçün ehtiyatı da qiymətləndirilməlidir. Bu zaman sualları mühasibat rəisindən çox, yuxarı rəhbərliyə vermək daha məqsədəuyğun olardı. Bu araşdırma, yüksək səviyyəli rəhbərliyin pis borc ehtiyatlarının paylanması istifadə etdiyi üsulları öyrəndikdən sonra digər audit metodlarının tətbiqi ilə dəstəklənməlidir.

f) Analitik müayinə texnikası (Əsas prosedurlar)

Analitik təhlil metodları maliyyə məlumatlarının maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatları daxilində və arasındakı rəasional əlaqələrə əsaslanaraq qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu audit prosesi müqayisə, nisbət təhlili və qarşılıqlı hesab kimi əməliyyatlardan ibarətdir.

✓ Analitik analiz üsullarının məzmunu;

✓ müəssisənin maliyyə məlumatları;

a) Əvvəlki dövrlərə aid müqayisəli məlumatlar,

b) Bütçə və təxminlər kimi şirkət tərəfindən gözlənilən nəticələr və ya amortizasiya xərclərinin qiymətləndirilməsi kimi müstəqil auditorun gözləntiləri,

c) Şirkət satışının ticarət debitor borclarına nisbətinin fəaliyyət göstərən sektorun ortalaması ilə və ya sektordakı oxşar müəssisələrin dərəcələri ilə müqayisə kimi sektor məlumatları ilə müqayisəsini əhatə edir.

Analitik analiz üsulları da aşağıdakı əlaqələrin nəzərə alınmasını tələb edir;

a) Brüt gəlirlilik faizi kimi müəssisənin keçmiş təcrübəsinə əsaslanan proqnozlara uyğun olaraq həyata keçirilməsi gözlənilən maliyyə məlumatları arasındakı əlaqələr; və

b) İşçilərin sayı və personal xərcləri arasındakı əlaqə kimi maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatları arasındakı əlaqələr.

Analitik analiz üsullarının məqsədi;

a) İşin fəaliyyət şərtlərini və ətraf mühitlə əlaqələrini başa düşmək üçün bir risk qiymətləndirmə metodu olaraq,

b) Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən verilən məlumat və sənədlər və izahatlardakı ciddi təhrif riski məqbul səviyyəyə endirildikdə və ətraflı testlər yerinə daha təsirli və ya təsirli olduqda müstəqil yoxlama üsulları olaraq;

c) Müstəqil auditin son mərhələsində maliyyə hesabatlarının ümumi təhlili üçün istifadə olunur (Rzayev Q.R., 2006).

Analitik analiz üsullarının tətbiqi metodları;

1. Risk qiymətləndirmə metodu kimi analitik müayinə texnikaları; Müstəqil auditor, müəssisənin iş şəraitini və ətraf mühitlə əlaqələrini anlamaq üçün analitik təhlil metodlarını risk qiymətləndirmə metodu kimi tətbiq edir. olur.

2. Əsas müstəqil audit texnikası kimi analitik imtahan üsulları; Müstəqil auditor maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli təhrif riskini azaltmaq üçün əsas müstəqil audit üsullarını hazırlayır və tətbiq edir. Əsas nəzarət üsulları; Detal testlərdən və analitik imtahan metodlarından ibarət ola bilər Analitik imtahan metodlarının əsas müstəqil audit texnikası kimi tərtib edildiyi və tətbiq olunduğu hallarda auditor aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır;

a) Auditor analitik imtahan metodlarının uyğun olub-olmadığına qərar verərkən aşağıdakı məsələlərə baxır;

Əhəmiyyətli təhrif riskinin qiymətləndirilməsi; Auditor analitik müayinə metodlarının uyğun olub-olmadığına qərar verərkən müəssisə, daxili nəzarət sistemi, əhəmiyyətli təhrif ehtimalı olan maddələr, əhəmiyyətlilik səviyyəsi və iş rəhbərliyinin hesabatlarının xarakteri nəzərə alınır. Bu kontekstdə satış sifariş mərhələsində daxili nəzarət zəifdirsə, ticarət debitor borcları ilə bağlı bir nəticəyə gəlmək üçün analitik müayinə metodlarına deyil, detal testlərinə etibar etmək lazımdır.

Müstəqil audit məqsədləri üçün digər ətraflı testlər; Eyni mövzuda ətraflı testlərin tətbiq olunduğu hallarda, analitik müayinə üsullarının tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu kontekstdə ticarət debitor borclarının toplanma qabiliyyəti

təhlil edilərkən, balans tarixindən sonra həyata keçirilmiş pul yığımları ilə bağlı ətraflı testlərə əlavə olaraq müştərilərlə əlaqəli debitor borclarının ödəmə müddəti üçün analitik araşdırma üsulları da tətbiq oluna bilər (Rzayev Q.R., 2000: s.38).

b) məlumatların təhlükəsizliyi; qiymətləndirilmiş və ya qeydə alınan məbləğlərlə bağlı nisbətlərin hesablanmasında istifadə edilən məlumatların etibarlılığı müəssisədə istehsal olunan və ya xaricdən verilən məlumatların mənbəyindən və quruluşundan asılıdır və məlumatların götürülmə şərtlərindən təsirlənir.

Məlumat mənbəyi: Məlumat müəssisə xaricindəki müstəqil mənbələrdən toplandıqda daha etibarlı olur.

Məlumatların müqayisəsi: Xüsusi məhsullar istehsal edən və satan bir müəssisənin məlumatları sektor məlumatları ilə müqayisə olunmalıdır.

Biliklərin strukturu və aktuallığı: Büdcə rəqəmlərini hədəflərin həyata keçirilməsindən çox, gözləntilərin nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirmək faydalıdır.

Məlumatların hazırlanması ilə bağlı nəzarət- burada büdcənin hazırlanması, icmalı və icrası proseslərinə nəzarət edilməlidir.

Auditor analitik müayinə metodlarının tətbiqində istifadə olunan məlumatların hazırlanması üçün nəzarəti yoxlayır. Bu nəzarətlərin təsirli olduğu hallarda, müstəqil auditor daha çox məlumatlara və bu səbəbdən analitik araşdırma metodlarının nəticələrinə etibar edir.

c) gözləntilərin kifayət qədər etibarlı olub-olmaması; İstədiyiniz zəmanət səviyyəsində əhəmiyyətli təhrif riskinin müəyyənləşdirilməsi üçün, gözləntilərin kifayət qədər etibarlı olub olmadığını qiymətləndirmə prosesində müstəqil auditor aşağıdakı məsələlərə baxır:

Əsas müstəqil audit üsulları ilə gözlənilən nəticələrin dəqiq qiymətləndirilməsi: dövrlər arasında ümumi mənfəət marjasının müqayisəsi tədqiqat və reklam xərcləri kimi könüllü xərclərin müqayisəsindən daha çox tutarlılıq göstərməsi gözlənilir.

Məlumat bölgüsü səviyyəsi: Müstəqil audit metodları, maliyyə hesabatları və ya maliyyə məlumatları ilə əlaqədar ayrı-ayrı şöbələrə və ya eyni müəssisənin hissələrinin maliyyə hesabatlarına tətbiq edildikdə, müəssisənin bütün maliyyə hesabatlarına tətbiq edildikdən daha təsirli nəticələr verir.

Maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının mövcudluğu: Bütçə və təxminlər kimi maliyyə məlumatları və istehsal olunan və ya satılan məhsulların miqdarı kimi maliyyə olmayan məlumatlar analitik araşdırma üsullarının dizaynında istifadə olunur, eyni zamanda bu məlumatların etibarlılığı da nəzərə alınır (ДЫМОВА И.А., 2000: s.27).

d) Qeydə alınmış məbləğlərlə gözlənilən dəyərlər arasındakı məqbul fərqlər; Analitik müayinə üsullarını tərtib edərkən və tətbiq edərkən müstəqil auditor gözləntilərdən fərqlərin heç bir əlavə araşdırmaya ehtiyac olmadığı səviyyədə olduğunu nəzərə alır. İstədiyiniz zəmanət səviyyəsindəki uyğunluq və əhəmiyyətlik bu qərarda təsirli olur. Məbləği təyin edərkən şirkət rəhbərliyi tərəfindən müəyyən hesab qalıqlarındakı, əməliyyat növlərindəki dipnotlardakı və açıqlamalardakı səhvlərin məbləğinin qəbul edilməz bir səviyyəyə çata biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Əhəmiyyətli təhrif riski artdıqca, müstəqil auditor qeydə alınmış məbləğlər ilə gözlənilən dəyərlər arasındakı fərq məbləğini əlavə araşdırma tələb etməyən məqbul səviyyəyə endirərək tələb olunan təminat səviyyəsini artırır.

Yoxlama üçün vacib olan nisbətlər; cari nisbət, stok dövriyyəsi nisbəti, alacaqlar dövriyyəsi nisbəti.

Yuxarıda izah edilən üsullar, auditor tərəfindən audit sübutlarının əldə edilməsində istifadə olunan ümumi metodlardır. Bu texnikalardan maksimum fayda əldə etmək, istifadə zamanı bir çox amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Çünki bu texnikaların hər biri müəyyən şərtlərə uyğunluq baxımından xüsusiyyətlər göstərir. Vacib olan şərtlərə ən uyğun texnika və ya texnika seçimidir. Beləliklə, vaxt və səy boşa getməyəcəkdir.

- ✚ Texnikalardan heç olmasa rəşional istifadə etmək;
- ✚ Alınacaq dəlil növü,

- ✚ Sübutların etibarlılığı,
- ✚ Texnikanın tətbiqi dəyəri,
- ✚ Yoxlanılan şəxs tərəfindən qəbul,
- ✚ Praktik ,
- ✚ Digər texnika ilə uyğunluq kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

II FƏSİL. PƏRAKƏNDƏ SATIŞ MƏRKƏZLƏRİNİN MALIYYƏ FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ AUDITIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Müəssisənin mühasibat uçotunun və uçot siyasətinin auditinin təşkili problemləri

Mühasibat uçotunda qeyd olunması əsaslı hesab olunan uçota salınmış ilkin sənədlərdəki məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən irəli sürülmüş, və ya nazirlik və baş idarələr tərəfindən ümumi prinsiplərə əsaslanaraq hazırlanmış uçot rekstirlərində toplanaraq sistemləşdirilir.

Auditor pərakəndə ticarət müəssisəsində aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda doğru və etibarlı uçota salınmasını müəyyənləşdirir. Bunların

müəyyən olunmasında auditin təşkilində və fəaliyyət sahəsində problemlərin yaranması aşağıdakı göstərilən səbəblərin nəticəsində yaranır:

- pərakəndə ticarət müəssisənin mühasibatlığı işçilərinin təlimatlarının icrasına dair təminatın tərtib olunmaması
- mühasibat işçisinin hər biri üçün müəyyən vəzifə bölgüsü və uçot əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi qrafikinə müəyyənləşdirilməməsi;
- yerinə yetirilmiş mühasibat uçotu əməliyyatları üzrə sənəd dövrüyyəsinin müəyyən olunmaması;
- mövcud olan əmlakın hərəkəti, istifadəsi üzərində nəzarətin təmin olunmaması;
- mühasibat uçotu standartları və prinsiplərinin icrasına üzərində nəzarətin təmin olunmaması;
- müəyyənləşdirilmiş vaxtlarda müəssisə əmlakının inventarlaşdırılmasının həyata keçirilməməsi, inventarlaşmanın nəticələri, sənədləşdirilməsi və nəticələrinin mühasibat uçotu göstəriciləri ilə müqayisə olunmaması
- mühasibat uçotunun təşkilinin mövcud əmlakın qorunub saxlanmasına riayət olunmaması, əmlak və pul vəsaitinin mənimlənməsi kimi halların qarşısının alınmasına müvafiq olaraq tədbirlərin görülməməsi;
- illik mühasibat (maliyyə) hesabatında təqdim olunmuş göstəricilərin mühasibat uçotu yazılışlarına uyğunsuzluğu və sairə.

Auditor pərakəndə ticarət müəssisəsində mühasibat uçotunun təşkilini nəzərdən keçirərkən daxili nəzarət xidmətlərinin işi ilə ətraflı tanış olmalı və burada görülən işləri və buraxılan nöqsanları müəyyənləşdirməlidir.

Mühasibat uçotunun təşkilinə qanunvericiliyə əsasən, müəssisə rəhbəri cavabdeh şəxsdir. Müəssisənin rəhbəri mühasibat uçotunun düzgün icrasına üçün lazım olan şəraiti yaradır, xidmətlərin işçilər tərəfindən hazırlanan uçot sənədlərinin və məlumatlarının zamanında və doğru tərtib və təqdimində tələblərə əməl olunmasını təmin edir və uçot üzrə normativ sənədlərin tələblərinə riayət edir.

Müəssisənin mühasibi mövcud mühasibat uçotu standartlarının və uçota aid olan normativ sənədləri rəhbər tutaraq mühasibat uçotunun ümumi prinsiplərinə riayət olunmasına nəzarət etməlidir (Cəlilova Ü., 2014).

Mühasibat uçotunun təşkilinin auditini apararkən müəssisə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini mühasibat uçotunda qeyd olunmuş göstəricilərin düzgün və etibarlı olmasını müəyyənləşdirmək üçün auditor test-audit formasından da yararlı ola bilər. Mövcud dövrdə qeyd olunan forma bir sıra ölkələrdə audit yoxlamalarında tətbiq olunur. Bu formanın mənası ondadır ki, auditor yoxlaması başlamazdan öncə, audit məqsədinə müvafiq suallarını hazırlayır və həmin suallara əsaslanaraq müəssisənin mühasibat işçilərinə, rəhbərliyinə, bölmə rəhbərinə arasında həmin sualları yayır və onlardan standart formada cavablar toplayır. Bunda əsas məqsəd müəyyən olunmuş nöqsanların aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Bu tipli audit yoxlama suallarında müəssisə mühasibat uçotunun təşkilində və daxili şəraitdə mövcud olan əməliyyatlara aid suallar əhatə olunur. Bu tipli aparılan audit yoxlamasının sonunda mühasibat uçotunun təşkili və daxili auditlə əlaqədar müsbət və zəif cəhətlər müəyyənləşdirilir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda müəyyən olduğuna görə xarici investisiyalı müəssisələr istisna olmaqla bütün müəssisələr rüblük və illik mühasibat hesabatı tərtib etməlidirlər. Bu birbaşa müəssisənin mühasibat uçotunda auditinin təşkilində yaranacaq problemlərin qarşılmasına kömək edir (Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə).

Müəssisədəki bütün nəzarətləri əhatə edən daxili nəzarətə verilən əhəmiyyət, sənaye inqilabından sonra yaşanan iqtisadi canlılığa paralel olaraq artmışdır. Çünki ölkə iqtisadiyyatının və sənayesinin böyüməsi və inkişafı, qaynaqlardan səmərəli və faydalı istifadə etmək, israfçılığın qarşısını almaq üçün tətbiq olunan mühasibat sistemindən və uçot nəzarətindən asılıdır. Sistemin nəzarəti, iş rəhbərliyi tərəfindən qurulmuş daxili nəzarət sistemi tərəfindən təmin edilə bilər.

Effektiv daxili nəzarət müəssisələrdəki məlumat axınının etibarlı olmasını təmin edir və rəhbərliyə düzgün qərarlar qəbul etməyə kömək edir, vaxt, səy və pul

itkisini minimuma endirir. Daxili auditorlar şirkətlərin hədəflərinə çatmasına mane olan və ya məhdudlaşdıran amilləri müəyyənləşdirmək və tədbirlər görmək üçün yüksək rəhbərliyə rəy və tövsiyələr verirlər (Əliyev H.F., 2015: s.87).

Uğurlu daxili nəzarət sistemi mühasibat sistemlərinə müsbət təsir göstərdiyindən, audit sistemi də təsirli olur. Mühasibat auditində daxili nəzarətin yaradılması işçiləri daha aktiv edir və komanda işini üzə çıxarır. Bununla birlikdə, işçiləri əsassız ittihamlardan və istintaqlardan qoruyur. Müəssisələr fəaliyyətlərini mühasibat sistemində qeyd edərkən istər-istəməz riyaziyyat səhvləri, balans səhvləri və ya qeyd səhvləri edə bilirlər. Bu kimi hallar müəssisənin aktivlərini itirməsinə və şirkətin işçilərinə olan inamının sarsılmasına səbəb olsa da, dövlət şirkətlərindəki oxşar mühasibat qalmaqalları böyük iqtisadi nəticələrə səbəb ola bilər. Daha çox insan amillərinin yaratdığı bu və buna bənzər vəziyyətlərdə maliyyə məlumatlarının düzgün olmasını təmin etmək, müəssisələrə olan inam itkisinin qarşısını almaq və şübhələri əsassız qoymaq üçün təsirli bir daxili nəzarət və mühasibat auditini təmin edilə bilər.

Gəlir və nəzarət əlaqəsi sənaye müəssisələrində aparıcı problemdir. Xərcləri düzgün müəyyənləşdirərək müəssisələrin sağlam bir planlaşdırma etmələri mümkündür. İstehsal xərcləri düzgün təyin olunmazsa, məhsulun satış qiymətindən büdcəyə qədər bir çox maliyyə qərarı mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu vəziyyət, müəssisələr tərəfindən təyin olunan hədəflərdən və qəbul edilən qərarlardan səhv çıxmağa səbəb ola bilər.

İstehsal xərclərini təşkil edən elementlərdə aldadıcı amil heç vaxt göz ardı edilməməlidir. İstehsal xərclərini fərqli şəkildə bildirməklə məhsulun maya dəyəri ondan daha yüksək və ya aşağı göstərilir və işçilərin saxtakarlığı və ya maliyyə hesabatı saxtakarlığı edilə bilər. Bu vəziyyət, müəssisə rəhbərliyinin qərarlarına mənfi təsir göstərə bilər, beləliklə də iş barədə qərar qəbul edəcək məlumat istifadəçiləri.

Göründüyü kimi həm bilə-bilə, həm də bilmədən istehsal xərclərini hesabat vermək, müəssisə daxilində və xaricində olan bütün qərar verənlərin qərarlarına təsir

edəcəkdir. Bu riski minimuma endirmək üçün təsirli bir audit aparılmalıdır. Bu audit işləri daxili audit və ya müstəqil audit işləri ola bilər. Bu çərçivədə məqalənin məqsədi, istehsal xərclərinin düzgün hesablanıb-hesablanmadığını müəyyənləşdirmək üçün müəssisələrdə həyata keçirilməli olan daxili audit işini ətraflı qiymətləndirməkdir.

Daxili nəzarət strukturunun ən vacib məqsədi, fəaliyyət göstərən müəssisələrdə səmərəliliyi və məhsuldarlığı təmin etməkdir.

Daxili nəzarət strukturunun əsas məqsədləri:

- İşin aktivlarını qorumaq üçün,
- Mühasibat məlumatlarının düzgünlüyünün və etibarlılığının təmin edilməsi,
- Ticarət fəaliyyətlərinin idarəetmə siyasətlərinə, planlarına və qanunlarına uyğunluğunun təmin edilməsi,
- Resurslardan qənaətli və səmərəli istifadəni təmin etmək,
- Fəaliyyətlər üçün müəyyən edilmiş hədəf və hədəflərin həyata keçirilməsini təmin etmək.

Daxili Nəzarət Quruluşunun Ümumi Məqsədləri

Müəssisələrin gələcəyi üçün vacib qərarlarda menecerlər ümumiyyətlə maliyyə hesabatlarına və maliyyə hesabatlarına uyğun hərəkət edirlər. Bunlardan alınacaq sənədlər və qeydlərdəki məlumatlar etibarlı olmalıdır və menecerləri düzgün istiqamətləndirmək üçün ümumi qəbul edilmiş mühasibat standartlarına uyğun olmalıdır.

Müəssisələrdə həyata keçirilən fəaliyyətlərlə səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün həyata keçirilmiş fəaliyyətlərlə hədəflənmiş fəaliyyətləri müqayisə edərək müəyyən bir fəaliyyət planı çərçivəsində qərar qəbul etmək daxili nəzarətin funksiyasıdır. Son illərdə böyük əhəmiyyət verilən peşə sağlamlığı qaydaları, riayət ediləcək qaydalar və qanunlar hər bir müəssisəni maraqlandıran daxili nəzarətin hədəfləri arasındadır.

İstehsal prosesi və məhsulları haqqında kifayət qədər və düzgün məlumatlara sahib olduqları təqdirdə rəhbərliyin müəssisənin səmərəliliyini və effektivliyini

artıran siyasətlər inkişaf etdirməsi və sağlam bir planlaşdırma etməsi mümkündür. İş dünyasında güclü rəqabət, müəssisələrin bazar paylarının azaldılması, güclü rəqiblərlə bazara daxil olması, mənfəət səviyyəsinin azaldılması və s. Bu səbəblərdən planlaşdırma və nəzarətin əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Müəssisələrin sağ qalması, veriləcək düzgün qərarlardan asılıdır. Bu qərarların dəqiqliyi qəbul ediləcək qərarlar üçün əsas olaraq istifadə ediləcək məlumatların etibarlılığı ilə mümkündür. Maliyyə məlumatlarının etibarlılığı effektiv audit və daxili nəzarət sistemi vasitəsilə də əldə edilə bilər.

Əsas vəsaitlər, əməliyyat fəaliyyətində uzunmüddətli fəaliyyətdə istifadə etmək üçün əldə edilən aktivlərdir. Əsas vəsaitlər, bir təşkilatda istifadə üçün saxlanılan və aşağıdakı üç məqsəddən ən az biri üçün istifadə olunan bütün uzunmüddətli aktivlərdir. Aktivlər aşağıdakılar kimi müəyyən edilmişdir:

Sxem 2: Aktivlər

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bir aktivin əsas aktiv kimi təsnifləşdirilməsi üçün iş fəaliyyətində davamlı olaraq istifadə edilməlidir. Buna görə də bu tərif daşınar və daşınmaz əmlakı əhatə edir. Müəssisə, fəaliyyətində saxladığı əsas vəsaitdən istifadə etmək kimi bir vəziyyətə ehtiyac duymasa, aktiv əsas aktiv kimi təsnif edilə bilməz.

Məsələn, iş yeri hər biri 100.000 AZN olan 5 yük maşını aldı. Müəssisə bu yük maşınlarını daha sonra müştərilərə satmaq niyyətindədir. Yük maşınları aşağıdakı səbəblərə görə əsas vəsait kimi təsnif edilə bilməz:

- Qısamüddətli aktivlər (səhmlər)
- Malların və ya xidmətlərin istehsalında və ya tədarükündə istifadə olunmayacaq, icarəyə verilməyəcək və ya inzibati məqsədlər üçün yönəldilməyəcəkdir.

Bu nümunəni aşağıdakı nümunə ilə müqayisə edək:

Şirkət hər biri 100.000 AZN dəyərində olan 5 yük maşını aldı. Müəssisə, məhsullarını müştərilərə çatdırmaq üçün yaxın 5 il ərzində bu yük maşınlarından istifadə etməyi planlaşdırır. Bu yük maşınları aşağıdakı səbəblərdən əsas vəsaitlər olaraq təsnif edilir:

1. Uzunmüddətli aktivlər (5 il ərzində istifadə olunacaq)
2. Müştərilərə məhsul çatdırılması üçün istifadə ediləcəkdir.

Aşağıdakı təşkilatlar Əsas vəsaitlərə uyğun ola bilməz:

- Kənd təsərrüfatı işləri ilə əlaqəli bioloji aktivlər (mal-qara, qoyun, quşçuluq və damazlıq müəssisələri kimi);
- İnvestisiya xüsusiyyətləri
- Təbii qaynaqlar və bərpa olunmayan mənbələr

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, əsas vəsaitlərin audit yoxlaması zamanı "göstərilən sahələrə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Əsas vəsaitlərin auditində əsas - auditin tərkib hissəsinin düzgün təşkili, mövcud vəsait hərəkətinin tam və həqiqi vəziyyətinin müəyyən olunması və əsas vəsaitlərin dəyəri üzrə köhnəlmə (amartizasiya) hesablanması prosesini əsaslı müəyyənləşdirməkdir.

Əsas vəsaitlər üzrə auditin təşkilində əsas informasiya mənbəyi olaraq, ilkin sənədlərin daxil olması, çıxması, müəssisədaxili hərəkəti, təmiri, amartizasiya hesablanma prosesi və münasibət uçotu göstəricilərinə əsasən sintetik və analitik uçot məlumatları hesab olunur.

Əsas vəsaitlərin uçotu vəziyyəti yoxlanılarkən auditor analitik uçotun düzgün aparılmasına dair qəti nəticəyə gəlməlidir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində əsas vəsaitlərin tam və vaxtında mədaxili 111 №-li «Torpaq, tikili və avadanlıqlar», 301 №-li «Nizamnamə kapitalı», 214 №-li «İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları» və s. hesablarda göstərilmiş ilkin sənədlərin araşdırılması əsasında müəyyənləşdirilir. Burada əsas məlumat üzrə mənbə, əsas vəsaitlərin qəbul-təhvil aktı, müəssisədaxili vəsaitlər üzrə yerdəyişmə qaimələri, təmir olunmuş obyektlərin qəbul-təhvil aktı, inventarlaşma aktları, inventar kartları və digər sənədlər aiddir.

Ticarət müəssisəsinə məxsus olan əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları (ləğvi, silinməsi, əvəzsiz olaraq verilməsi və s.) məsələləri haqqında məlumatları toplamaq, eyni zamanda onların satışı üzrə əldə olunan maliyyə nəticələrini müəyyən etmək üçün mühasibat uçotunun hesablər Planında 601 №-li «Satış» hesabı əsas götürülür. Bu hesabın debeti üzrə xaric edilmiş əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri, o cümlədən əsas vəsaitlərin xaric edilməsi (binaların, qurğuların və avadanlıqların sökülməsi və s.) ilə əlaqədar xərclər də göstərilir.

Ticarət müəssisələrində ən çox aparılan müxabirləşmə hesablər planının 601 №-li «Satış» hesabının krediti üzrə xaric edilmiş əsas vəsait obyektlərinə xaricolma müddətində hesablanmış köhnəlmə məbləği, əmlakın satışı üzrə əldə olunmuş gəlir və onun silinməsi ilə mümkün yaxud satış qiymətlərinə əsasən daxil edilmiş material qiymətlərinin dəyəri qeyd olunur.

601 №-li «Satış» hesabına əsasən, debet (zərər), yaxud kredit (gəlir) qalığı cari hesabat zamanı 801 №-li «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı ilə, əvəzsiz göstərilən hesab hallarında isə müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin uçota alan hesablər üzrə silinməsi nəzərdə tutulur.

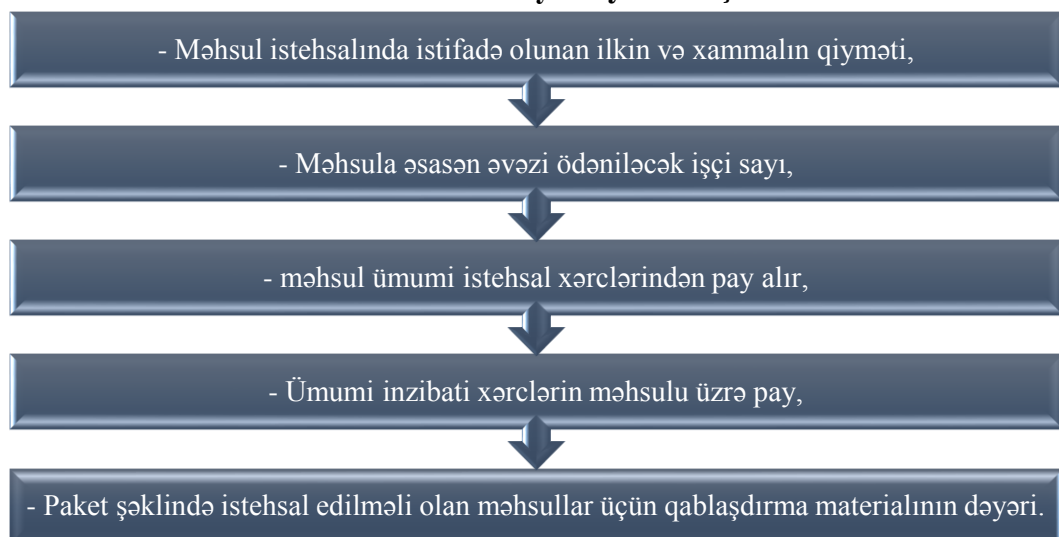
İstehsal xərcləri ilə əlaqədar daxili audit fəaliyyətləri səmərəli şəkildə aparıla bilməzsə, büdcə, bərabərsizlik analizi, gəlirlilik analizi və məhsul satış qiyməti kimi

bir çox vacib məlumat səhv olacaq, bu səbəbdən menecerlər tərəfindən bu məlumatlara əsaslanaraq verilən qərarlar səhv olacaq. İstehsal xərcləri ilə bağlı təsirli bir daxili nəzarət sisteminin qurulması üçün audit məlumatlarını, audit sahələrini və audit uyğunluğunu düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Daxili audit araşdırmalarında əldə edilmiş nəticələr dəqiq qiymətləndirilməli və hesabat vasitəsilə rəhbərliyə təqdim edilməlidir.

2.2. İstehsal xərclərinin və əmtəənin maya dəyərini qiymətləndirməsində auditinin müasir vəziyyəti.

İstehsal xərclərinə nəzarət etməzdən əvvəl istehsal xərclərini və tərkib hissələrini bilmək lazımdır. Bu mərhələdə, ölkəmizdə mühasibat təcrübələrini istiqamətləndirən iki mühüm tənzimləmə olan Vergi məcəlləsini və Azərbaycanın (Beynəlxalq) Mühasibat Standartlarına uyğun olaraq istehsal xərcləri və komponentlərindən bəhs olunur. İstehsal maya dəyəri elementləri xammal və maddi xərclər, birbaşa əmək xərcləri və ümumi istehsal xərcləridir. Vergi məcəlləsinə əsasən istehsal olunan məhsulların maya dəyərini təşkil edən amillər aşağıdakılardır:

Sxem 3: Məhsulların maya dəyərini təşkil edən amillər.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Satış maliyyəsinə alış qiyməti, idxal rüsumları və digər vergilər (vergi geri qaytarılması istisna olmaqla), göndərmə, istifadə xərcləri və məhsul, təchizat və xidmətlər əldə etməklə birbaşa əlaqəli digər xərclər daxildir. Ticarət endirimləri və digər oxşar endirimlər alış qiymətini təyin edərkən endirim mövzusunda çevrilir (Əliyev H. F., 2015: s.56).

Yenidən geri dönmə maliyyələri birbaşa istehsal ilə əlaqəli birbaşa əmək xərclərindən və xammal və materialların hazır məhsula çevrilməsində istifadə olunan sabit və dəyişkən əlavə xərclərdən ibarətdir. Sabit istehsal məsrəfləri, istehsal həcmindən asılı olmayaraq nisbətən sabit qalan dolayı istehsal xərcləridir, məsələn, istehsalatla əlaqəli amortizasiya, fabrikin avadanlığının təmir xərcləri, fabrikin rəhbərliyi və idarəsi ilə əlaqəli xərclər. Dəyişən əlavə xərclər, istehsal həcminə birbaşa nisbətdə dəyişən dolayı materiallar və dolayı əmək növü kimi dolayı istehsal xərcləridir (Abbasov M., 2007: s.55).

Digər məsrəflər ehtiyatların cari vəziyyətinə və vəziyyətinə gətirildiyi dərəcədə ehtiyatların maya dəyərinə daxil edilir. Məsələn, bəzi istehsal xərcləri və ya məhsul dizaynı ilə əhatə olunmayan xərcləri, müəyyən bir müştəri sifarişini üçün inkişaf xərclərini inventar xərcləri daxil etmək uyğun ola bilər. Ehtiyatların maya dəyərinə daxil olmayan və yarandığı dövr üçün xərclər hesab edilən xərclər aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- Normal xammal və materialdan (israf və itkilər), əmək və digər istehsal xərclərindən,
- Növbəti istehsal mərhələsi üçün tələb olunan xərclərdən başqa saxlama xərcləri,
- Səhmlərin vəziyyətinə və vəziyyətinə kömək etməyən ümumi inzibati xərclər və satış xərcləri.

Müəssisənin gəlir və xərc qalıqları üçün çox vacib olan inventar və səhmlərin qiymətləndirilməsi, elektron ticarətdə birbaşa mənfəətə təsir göstərə biləcək miqyasda olduğundan, bu barədə veriləcək qərarlar da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində, səhmlərin qiymətləndirilməsinin ən geniş yayılmış iki üsulu olan FIFO (birinci çıxmaqda) və LIFO (birinci çıxmaqda son)

üsullarını seçməyə davam edirlər. Bəs LIFO və FIFO nədir və seçim edərkən nələrə diqqət yetirilməlidir?

Birincisi FIFO- metodu əsasən şirkətin satış zamanı ilk aldığı məhsulların qeydi kimi izah edilə bilər. Bir şirkət FIFO metodundan istifadə edərsə, satılması çətin, köhnə və köhnəlmiş məhsulları saxlamaq ehtimalı azdır. FIFO metodundan istifadə edən müəssisələr məhsullarını dəbdən düşmədən məhv edirlər.

Bundan əlavə, FIFO metodundan istifadə edən pərakəndə ticarət müəssisələrinin ehtiyatlarındakı məhsullar mövcud bazar qiymətlərini daim əks etdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Köhnə səhmlər əvvəllər məhv edildiyi üçün mövcud qiymətli kağızlar balansda görünərək qalar.

FIFO metodunun ən böyük çatışmazlığı müştərilərə uyğun qiymət təklif edə bilməməsi kimi göstərilə bilər. Səhminizin miqdarından asılı olaraq qiymətlərin artırılması istifadəçilərinizə mənfi təsir göstərə bilər (Audit Evidence—Specific Considerations for Selected Items).

LIFO metodu isə inventardakı son maddələrin ilk atıldığı methoddur. LIFO metodu daha çox ehtiyatları çox olan və qiymətlərin illik artmağa meyilli olduğu sahələrdə istifadə olunur. Başqa sözlə, inflyasiya səbəbindən artan qiymətlər nəticəsində satılan malların xərcləri artır və bu da şirkətlər üçün vergi üstünlüklərini təmin edə etmək qabiliyyətinə malik olduğu anlamına gəlir. Daha az vergi ödəmək şirkətə daha çox nağd pul yığmağa və daha çox investisiya yatırmağa imkan verir. Bununla birlikdə, bu metod mənfəət səhmlərinin az olacağı üçün investorlar üzərində mənfi təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, artan qiymət təbəqələri səbəbindən mühasibat uçotu sənədlərinin FIFO metodundan daha mürəkkəb olmasına səbəb ola bilər (Audit Evidence—Specific Considerations for Selected Items).

Bu gün FIFO, inventar idarəçiliyi üçün ən geniş istifadə olunan və qəbul edilən qiymətləndirmə methodudur. Təhlükəsiz və nisbətən asan tətbiq olunan FIFO, uzunmüddətli dövrdə daha yüksək mənfəət pay itkisi və mürəkkəb mühasibat qeydlərinə sahib olan LIFO metodundan daha çox seçilir. Inventarlaşdırma qiymətləndirmə methoduna qərar verərkən bu metodu seçilməsi audit üçün ən

əlverişli üsul hesab oluna bilər (Audit Evidence—Specific Considerations for Selected Items).

Məsələn, bir məhsulun alış tarixləri, miqdarları və alış qiymətləri aşağıdakı kimidir.

01 dekabr 2019, hər biri 40 AZN-dən 40 ədəd

02 dekabr 2019, hər biri 80 AZN-dən 200 ədəd

FIFO maya metoduna görə, şirkət 70 malını 50 AZN-ə satarsa malın mənfəət və zərər statusu necə olacaq?

Əvvəlcə ilk inventardan 40 məhsul satmalıyıq.

Mənfəət və ya zərər üçün satış qiyməti maya dəyəri ilə müqayisə olunur:

$40 \text{ ədəd} \times (50 - 40) = 400 \text{ AZN mənfəət}$

Daha sonra satmalı olduğumuz 30 məhsulu, ikincisi stokda olanlardan satırıq.

$30 \text{ ədəd} \times (50 - 80) = 900 \text{ AZN Zərər}$

LIFO, son zamanlara qədər yalnız Amerika Birləşmiş Ştatlarında istifadə olunan əsas ticari hesablama metodlarından biridir və bu gün də bu ölkədə geniş istifadə olunur. Bununla birlikdə, LIFO Avropa İttifaqının direktivlərində qəbul edilmiş bir üsuldur və istifadəsi müəyyən dərəcədə digər ölkələrə də genişlənilir. Digər tərəfdən, Avstraliya, Sinqapur və İsveçrə kimi ölkələr də daxil olmaqla bəzi ölkələrdə LIFO-ların istifadəsi hələ də qadağandır. Çünki, LIFO metoduna əsaslanan fərziyyə, son alınan malların (istehsal baxımından) əvvəl istifadə edilməsi və ya ilk olaraq satılmasıdır (ticarət baxımından). Bu səbəbdən satış gəlirləri ilə müqayisədə xərclər son alışların maliyyətləridir. Bu fərziyyənin təbii nəticəsi olaraq, qalan səhmlər ilk alışları təmsil edəcəkdir. LIFO metodunda irəli sürülən bu əsas fərziyyə bu metodun üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini gətirir.

Qeyd olunan metodlardan əlavə AVCO (Average Cost Method) ilə orta maya dəyərinin hesablanması metodunda qeyd etmək yerinə düşər. Bu metod üzrə hesablama,

I Mərhələ: Alışların orta dəyəri üzrə araşdırma:

Orta dəyər = Satış üçün mümkün mallar (İlkin qalıq+alışlar) dəyəri/Satış üçün mümkün mallar miqdarı

II Mərhələ: Satışın dəyərinin (SMMD) müəyyənləşdirilməsi:

$$\text{SMMD} = \text{Orta dəyər} \times \text{Satışın miqdarı}$$

günün sonuna qalan qalığı hesablamağa görə sonuncu alış dəyərindən sonra hesabladığımız orta dəyər üzə qalıq malların miqdarına vurulması yolu AVCO metodu ilə tapılır. Aşağıdakı düstürlə bunu göstərə bilərik:

$$\text{Qalıq ehtiyatların dəyəri} = \text{Orta dəyər} \times \text{Qalıq ehtiyatların miqdarı}$$

İstehsal olunan məhsul və ya xidmətlər ilə istehsalında istifadə olunan materiallar arasındakı yükləmə dərəcəsi, xərc hesablamalarında həssaslığı təyin edən ən vacib amildir. Bu baxımdan, maliyyələr birbaşa və dolay maddələr olaraq iki qrupa toplanır. Birbaşa maddələr istehsal olunan məhsulların əmələ gəlməsini təmin edən, həmin məhsullara daxil olan və istehsal olunan məhsulların üzərinə birbaşa yüklənə bilən maddələrdir (Hüseynov T.Ə., 2005: s.54).

Dolay materiallar məhsul istehsalında əsas rol oynamayan, birbaşa maddələr kimi məhsullar istehsalında dolay töhfələr verən və ya istehsalda birbaşa töhfələr verməklə istehsal olunan məhsullara birbaşa aid edilə bilməyən maddələrdir. məhsulun (Hüseynov T.Ə., 2005, s.94).

İlk materiallar və materialların alınması və maddi xərclərin hesablanması müəssisələrdə vacib bir məsələdir. Satış, istehsal və ya alış fəaliyyətindəki bir pozğunluq, işin digər hissələrini də təsir edir. Bu səbəbdən satın alma fəaliyyətləri də yoxlanılmalıdır. Satış prosesi istehsal prosesinin planlaşdırılmasına və ya anbarda və ya müəssisənin başqa bir hissəsində alınan tələblərə görə başlayır.

Satış şöbəsi alış sifariş formasını hazırlayır və satıcıya göndərir. Gələn mallar qəbul şöbəsi tərəfindən yoxlanılır. İlk gələn materiallar və materiallar qəbul edildikdən sonra saxlama prosesi istehsalata göndərilənə qədər başlayır. Anbardakı mallar fasiləsiz inventarlaşdırma metoduna uyğun olaraq stok kartlarında əl ilə və ya kompüterlə izlənilir. Anbar malların miqdarından cavabdehdir və qiymətləndirmə

prosesinə müdaxilə etmir. Yoxlama baxımından anbardakı mallara fiziki sayma və ya nəzarət tətbiq edilir (Cəfərov E.O., 2008: s.15).

Satın alınan hissələr və əşyalar üçün qiymətlərin uyğunluğunu araşdıran auditor əvvəlcə bu maddələrin bölüşdürülmə siyahısını almalıdır. Bu siyahıda nəzərdən keçirilmək üçün seçilmiş inventar maddələrinin adı və xarakteri, inventar nömrəsi, etiket nömrəsi, stokdakı miqdar, vahid qiyməti və ümumi dəyər daxil edilmişdir. Bu siyahıda, qəbzləri müqayisə etmək üçün müxtəlif sayda qəbz məbləğlərinin müqayisə edilməsi üçün kifayət qədər yer qoyulmalıdır. Müəyyən maddələr üçün nümunə hesab-qəbzləri nəzərdən keçirilmək üçün seçildikdən sonra, auditor müəssisədən bu maddələr üçün satın alma qəbzlərini verməsini xahiş edir.

Pərakəndə ticarət müəssisəsinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xammalın maya dəyəri vacib göstərici olaraq hesab edilir. Bu sahədə düzgün hesablanma və uçotu müəssisənin maliyyətinin daha da artmasına, iqtisadi və sosial inkişafının sürətlənməsi üçün şərait yaradır. Bu baxımdan mövcud şəraitdə istehsal məsrəflərinin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması əməliyyatlarının yüksək səviyyədə təşkil olunması əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq, maya dəyərinin hesablanmasının və məsrəflərin uçotunun qarşısında növbəti vəzifələr vardır:

- müvafiq qaydalarda təsdiqlənmiş ilkin sənəd forması ilə istehsal məsrəflərinin vaxtında və düzgün rəsmiləşdirilməsi, onların tam əhatə edilməsi ilə yanaşı, baş verdikləri sahə və təyinatları üzrə dəqiq uçota alınmasının təminatı;
- istehsalata buxarılmış məhsulların (işlərin, xidmətlərin) miqdar, məbləğ, çeşidinin uçot hesabı və onların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət;
- məhsul istehsalında xammal və material sərfiyyatı, əmək və digər ehtiyatların istifadə olunması üzərində nəzarət;
- material, əmək və maliyyə ehtiyatlarına əsaslanan smeta və normativlər, tərtib olunmuş sənədlərin plana uyğunluğuna nəzarət etmək;
- Məhsulun maya dəyəri qiymətinin endirilməsi ilə əlaqədar ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi və s.

Istehsalatda məsrəflər uçotunun aparılması üçün onların təsnifləşdirilməsi əsaslanan xərclər aşağıdakı əlamətlər üzrə uçota alınır:

- istehsal prosesindəki roluna görə (əsas və əlavə xərclər);
 - məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə (müstəqim xərclər, qeyri-müstəqim xərclər);
 - istehsalın həcminə münasibətinə görə (dəyişən xərclər, sabit xərclər);
 - iqtisadi elementlər və hesablanma maddələri üzrə və s. göstəricilərə görə
- (Abbasov M., 1999: s.42).

Ticarət müəssisəsində məhsulun maya dəyəri üzrə təhlil və planlaşdırılma zamanı əsasən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

Sxem 4: Maya dəyəri üzrə təhlil və planlaşdırma

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Xərclər üzrə smeta istehsal proqramının yerinə yetirilməsi üzrə ticarət müəssisəsinin sərf ediləcək xərclərin cəmini göstərir. İstehsal xərclərinin smetası üzrə xərc elementlərinə əsasən tərtib olunur, ümumi və əmtəlik məhsulun maya dəyərlərinin müəyyənləşməsinə şərait yaratsa da, o, xərclərin istiqamətləri haqqında məlumat əks etdirə bilmir.

Xərclər üzrə təsnifatına istiqamətlənmiş hesablanması vasitəsi ilə aşkarlanır. Məhsul vahidi üzrə maya dəyərinin hesablanması, konkret olan məhsul növünün istehsalı və satışı üçün müəssisənin çəkdiyi xərclərin hesablanmasına əsasən bölüşdürülməsi anlaşılır. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya maddələri üzrə təhlili xərclərin məqsədli təyinatları və texnoloji proseslə əlaqəsini əks etdirir.

Xammal və materialların nəzarətində istifadə edilə bilən audit məlumatları, yoxlama sahələri, auditin uyğunluğu və audit tapıntıları aşağıdakı kimi sıralana bilər.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində olan mal və taralar 205№-li “Mallar” sintetik hesabının 205.2№-li “Pərakəndə ticarətdə olan mallar” subhesabında, onların üzərinə qoyulmuş ticarət əlavəsi isə 542.2№-li “Pərakəndə ticarət müəssisələrində olan mallar üzrə ticarət əlavəsi (güzəşti)” subhesabı üzrə uçota alınır. Pərakəndə ticarət müəssisələrində malların daxil olmasına dair mühasibat müxabirləşmələri cədvəl 1-də verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Pərakəndə ticarət müəssisələrində mal və taraların daxil olması əməliyyatları üzrə mühasibat müxabirləşmələri

№	Əməliyyatın məzmunu	Müxabirləşmə	
		Debet	Kredit
1	2	3	4
1.	Malsatanlardan pərakəndə ticarət müəssisələrinə daxil olan mallar alış qiymətilə mədaxil edildikdə	205.2	531
2.	Malsatanlardan pərakəndə ticarət müəssisələrinə daxil olan taralar mədaxil olunduqda	205.2	531
3.	Malsatanlardan pərakəndə ticarət müəssisələrinə daxil olan malların ticarət əlavəsi əks etdirildikdə	205.2	542.2
4.	Bir pərakəndə ticarət müəssisəsindən digərinə mal və tara verildikdə	205.2	205.2
5.	Pərakəndə ticarət müəssisələrində inventarizasiya zamanı artıq çıxmış mallar alış qiymətilə mədaxil edildikdə	205.2	801.1
6.	İnventarizasiya zamanı artıq çıxmış malların ticarət əlavəsi uçotda əks etdirildikdə	205.2	542.2
7.	İnventarizasiya zamanı artıq çıxmış taralar mədaxil	205.2	801.1
8.	edildikdə		
9.	Eyni balansda uçota alınan istehsal müəssisələrindən mal və tara daxil olduqda	205.2	204
10.	Eyni balansda uçota alınan topdansatış anbarlarından pərakəndə ticarət müəssisələrinə mal və tara daxil olduqda	205.2	205.1
11.	Eyni balansda uçota alınan ictimai iaşə müəssisələrindən pərakəndə ticarət müəssisələrinə mal və tara daxil olduqda	205.2	205.3
12.	Pərakəndə ticarət müəssisələrinə sistem daxili tədarük təşkilatlarından kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və taralar daxil olduqda	205.2	205.4
	Pərakəndə ticarət müəssisələrinə satış üçün daxil olan kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalın alış qiyməti ilə buraxılış qiyməti arasındakı fərq məbləği uçotda əks etdirildikdə	205.2	801.3

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində əsasən, malsatanların ödəniş sənədləri ödənilmədən öncə mallar daxil olur. Bu baxımdan malsatanlardan göndərilmiş mal və maddi dəyərlilərin tam həcmdə mədaxili üzərində nəzarətin əhəmiyyəti böyükdür. 531№-li “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı üzrə ayın sonuna, əsasən kredit qalığı göstərilməlidir. Bu qalıq malsatanlardan göndərilmiş və malalanlar tərəfindən qəbul olunmuş əməliyyatlar üzrə müvafiq borc məbləğini göstərir. Bu hesab üzrə debet qalığı dəyəri ödənilmiş, ancaq hesabat ayın sonunadək göndərilməmiş malın mövcudluğunu göstərir. Bu tipli məbləğləri diqqətlə yoxladıqdan sonra onlara aid əsas reyestr tərtib edilir ki, bunun da əsasında 205.2№-li “Pərakəndə ticarətdə olan mallar” subhesabının debeti, 531№-li “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabının krediti üzrə qeydlər aparmaq üçün memorial-order tərtib edilir. Növbəti ayın əvvəlində, malların daxil olması üzrə uçotda olan eyniliyi saxlamaq üçün bu yazılış qırmızı storno üsulu ilə ləğv edilir.

Malsatan müəssisədən göndərilmiş mal və taraların pərakəndə ticarət müəssisəsinə daxil olmasına dair nümunə

1. Malsatanın qeydiyyat apardığı mal və taraların pərakəndə ticarət müəssisəsinə göndərilməsi haqqında hesab-fakturada göstərilmişdir:

a) alış qiymətilə malların dəyəri 111950 manat;

b) alış və ya girov qiymətilə taraların dəyəri 300 manat;

v) malların daşınmasına sərf olunan nəqliyyat xərci 510 manat;

q) cəmi ödənilməli olan məbləğ 112810 manat.

2. Malların qəbulu zamanı əskikgəlmə aşkar edilmişdir: 50 manat.

3. Faktiki daxil olan taralar və mallar pərakəndə ticarət müəssisəsində bölüşdürücü anbara mədaxil olunmuşdur: 112250 manat.

4. Ticarət əlavəsi daxil olmuş mallar üzərinə hesablanır: 8000 manat.
5. Aşkarlanmış 50 manat əskiyin malsatanın günahından baş verdiyi müəyyənləşmişdir.

Cədvəl 2: Əməliyyat məzmunu

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	
2													
3													
4		S.Nö	Əməliyyatın məzmunu						Məbləğ	D-t	K-t		
5		1	2						3	4	5		
6		1	Faktiki daxil olmuş malların alış qiymətilə məbləği:						111950	205.2	531		
7			112000 – 50 = 111950										
8		2	Taraların alış və girov qiymətilə məbləği						300	205.2	531		
9		3	Malların daşınması üçün nəqliyyat xərclərinin məbləği						510	205.2	531		
10			Daxil olmuş malların üzərinə hesablanmış ticarət						8000	205.2	542.2		
11		5	Malların qəbulu zamanı aşkar edilmiş əskiklik məbləği						50	245.1	531		
12		6	Əskikliyin malsatanın günahı üzündən olması müəyyən edilmişdir						50	217	245.1		
13			C ə m i :								1E+05		
14													
15													

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əhaliyə mallar ticarət müəssisələrində nağd pulla satılır. Bu cür hesablaşmalar müxtəlif pərakəndə ticarət şəbəkələrində özünəməxsus formada həyata keçirilir. Bu, əsasən, dəyişkən iş şəraitindən, mal satışının təşkili formasından, müəssisə üzrə mal həcmindən asılıdır. Mal satışı üzrə hesablaşma forması eyni zamanda pərakəndə ticarət şəbəkəsində mal dövriyyəsinin həcmi və strukturu, iş yerlərinin sayı, kassa avadanlığının mövcud olub-olmaması, mal satışı üsullarının müxtəlifliyi (özünəxidmət qaydasında, sifarişlər əsasında, bilavasitə avtodükandan, ticarət avtomatları və digər qaydalarda mal satışı) ilə əlaqədar olaraq fərqlənir.

2.3. Maliyyə nəticələrinin və mənfəətin istifadəsinin auditinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Beynəlxalq Daxili Audit Standartlarına görə, daxili auditor audit nəticəsini yazmaq və yaymaqdan əvvəl nəticələri və təklifləri rəhbərlikdən məsul olanlarla qiymətləndirməlidir.

Daxili Auditorlar hesabat verilmiş audit nəticələri əsasında müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək üçün audit nəticələrini izləməlidirlər; bu monitorinqin bir hissəsi kimi düzəldici tədbirlərin görüldüyünü və arzu olunan nəticələrin əldə edildiyini və ya yüksək rəhbərliyin və ya İdarə Heyəti, tapıntılarla əlaqədar düzəldici tədbirlər görməməyə risk edir.

Nəticədə, Daxili Audit Hesabatları məlumatlandırma, qəbuletmə üçün inandırmaq, şüur yaratmaq üçün hərəkətə təşviq etmək üçün nəticə əldə etmək hədəflərinə yönəlməlidir. Hesabat oxucuya bildirilən elementlərin etibarlılığının və verilən tövsiyələrin etibarlı və dəyərli olduğunu hiss etdirməlidir.

Qarşıya qoyduğumuz məqsədi həyata keçirmək üçün pərakəndə ticarət müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətinin müvafiq yönlərinin öyrənilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə vəzifələr müəyyənləşdirilir:

- uçot siyasəti və mühasibat uçotunun aparılması işlərinin mühasibat vergi idarəetmə uçotu üçün əsas prinsiplərinin təhlili;
- mühasibat uçotunun aparılması ilə yanaşı, mühasibat hesabatının hazırlanmasına məsul seçilən bölmələrin təşkili strukturunun təhlili;
- uçotun aparılmasının ilə hesabatın hazırlanmasında iştirakı olan işçilərin vəzifə və səlahiyyətlərin bölgüsü;
- təsərrüfat əməliyyatlarının əks olunduğu sənədlərin hazırlanması, dövriyyəsinin və saxlanılmasının təşkili;
- mühasibat uçotunda təsərrüfat əməliyyatlarının əks olunması qaydası, və bu tipli reqistlərin məlumatlarının ümumiləşdirilməsi forma və metodları;
- mühasibat uçotunun məlumatlarına əsaslanaraq dövrü mühasibat hesabatının hazırlanma qaydası;

- uçotun aparılması və hesabatın hazırlanması zamanı hesablama texnikası vasitələrinin rolu və yerinin təhlili;
- səhvin baş verməsi, yaxud mühasibat uçotunun yüksək səviyyədə təhrifi zamanı risk uçotunun tənqidi sahəsi;
- uçot sisteminin ayrı-ayrı sahələrində nəzərdə tutulan nəzarət sistemi.

Müəssisədəki bütün nəzarətləri əhatə edən daxili nəzarətə verilən əhəmiyyət, sənaye inqilabından sonra yaşanan iqtisadi canlılığa paralel olaraq artmışdır. Çünki ölkə iqtisadiyyatının və sənayesinin böyüməsi və inkişafı, mənbələrdən səmərəli və səmərəli istifadə etmək və israfçılığın qarşısını almaq üçün tətbiq olunan mühasibat sistemindən və sistemin nəzarətindən asılıdır. Sistemin nəzarəti, iş rəhbərliyi tərəfindən qurulmuş daxili nəzarət sistemi tərəfindən təmin edilə bilər.

Effektiv daxili nəzarət məlumat axınının etibarlı olmasını təmin edir və rəhbərliyə düzgün qərarlar qəbul etməyə kömək edir, vaxt, səy və pul itkisini minimuma endirir. Daxili auditorlar şirkətlərin hədəflərinə çatmalarını maneə törədən və ya məhdudlaşdıran amilləri müəyyənləşdirmək və tədbir görmək üçün yüksək rəhbərliyə rəy və təkliflər verirlər (Əliyev H.F., 2015).

Uğurlu daxili nəzarət sistemi mühasibat sistemlərinə müsbət təsir göstərdiyindən, audit sistemi də təsirli olur. Mühasibat auditində daxili nəzarətin yaradılması işçiləri daha aktiv edir və komanda işini üzə çıxarır. Bununla birlikdə, işçiləri əsassız ittihamlardan və istintaqlardan qoruyur.

Müəssisələr fəaliyyətlərini mühasibat sistemində qeyd edərkən bilərəkdən və ya istəmədən riyazi səhvləri, balans səhvləri və ya qeyd səhvləri edə bilərlər. Bu kimi hallar müəssisənin aktivlərinin itirməsinə və şirkətin işçilərinə olan inamının sarsılmasına səbəb olsa da, dövlət şirkətlərindəki oxşar mühasibat qalmaqalları geniş siyasi və siyasi nəticələrə səbəb ola bilər. Daha çox insan amillərinin yaratdığı bu və buna bənzər vəziyyətlərdə, maliyyə məlumatlarının düzgün olmasını təmin etmək, müəssisələrə olan inam itkisinin qarşısını almaq və şübhələri əsassız qoymaq üçün təsirli bir daxili nəzarət və mühasibat auditini təmin edilə bilər.

Mühasibat daxili nəzarətinin müvəffəq olmasına səbəb olacaq təsirli daxili nəzarət quruluşu üçün (Əliyev H. F., 2015: s.132);

- Hesablar planını və əməliyyatların hansı hesaba yazılacağını müəyyən edən müvafiq mühasibat qaydalarının mövcudluğu.

- Fəaliyyətlər büdcə ilə təşkil olunmalı, təşkilat təmin edilməlidir.

- Xüsusilə istehsal müəssisələri üçün tələb olunan xərclər uçotu quruluşu qurulmalıdır.

- Fəaliyyət üçün tələb olunan bütün sənədlərdən istifadə olunmalı və formalar qanunvericiliyə uyğun olaraq başa düşülən olmalıdır.

Daxili nəzarət sistemləri, müəssisələrin gələcəyi üçün qəbul ediləcək qərarlarda ən vacib idarəetmə amillərindən biridir. Daxili nəzarət, müəssisənin bütün şəraitində yarana biləcək çətinliklərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsini və tədbirlərin görülməsini və daha qısa müddətdə hədəfə çatacaq təcrübələri təmin edir.

Menecerlər, mal və xidmət alqı-satqısı, mal və xidmət satışları, nağd pul sistemi və müəssisə daxilindəki sistemlərlə bağlı bir nəzarət quruluşu quraraq, aktivlərin qorunmasını və müəssisənin məqsədlərinə çatmasını təmin edə bilər.

Mühasibat auditinin effektiv olması və ümumilikdə qəbul edilmiş mühasibat standartlarına uyğun olması üçün daxili nəzarət sistemində nəzarət müəssisə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilməlidir. Auditor əməliyyat və metodların standartlara uyğun olub olmadığını yoxlayır, lakin düzgün və etibarlı sistemdən müəssisə rəhbərliyi cavabdehdir. Bununla yanaşı, müəssisədəki mühasibat və digər fəaliyyətlərin işinə nəzarət edən və bu məsələni rəhbərliyə bildirən bir audit bölməsi də olmalıdır. Auditor daxili nəzarət sisteminin problemsiz işlədiyinə əmindirsə, iş üzərində hökmranlığını azalda bilər.

Daxili nəzarət sistemi rəhbərliyin vaxtında, tam və dəqiq məlumat əldə etməsinə, maliyyə hesabatındakı səhvlər riskini minimuma endirməsinə, işi maksimum inamla aparmasına və əməliyyatların dayandırılmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır (Əliyev H.F., 2015: s.52).

Ticarət müəssisələrində mənfəət güdülmədiyi üçün dövr sonunda qazanc "mənfəət" əvəzinə "Müsbət Gəlir-Xərc Fərqi" adlanır. Lakin vahid hesablar planında bu adlarla hesab olmadığından, mövcud mənfəət hesablarından istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Vergi qanunvericiliyinə əsasən, dövrün sonunda yaranan artıq gəlirin müəssisələrdə bölüşdürülməsi ilə bağlı müddəalar mövcuddur. Bundan əlavə, müəssisənin əsasnaməsində mənfəətin bölüşdürülməsinə dair müddəalar mövcuddur. Bütün bu müddəalar mənfəət və ya zərərin bölüşdürülməsində nəzərə alınmalıdır. Vergidən azad etmə şərtlərindən hər hansı biri nizamnaməyə daxil edilmədikdə və ya hər hansı bir azadolma şərtinə əməl edilmədiyi təqdirdə, müəssisə bir vergi ödəyicisi olacaqdır 1). dövrün sonunda gəlir-xərc hesablaşması (mənfəət) iki hissəyə bölünür:

Mənfəətdən məcburi ayırmalar

a. Ehtiyat Fondu (ən azı 10%)

b. Yuxarı Birlik Fondu (üzv birliyin yuxarı birliyi tərəfindən təyin edildiyi təqdirdə)

İstisnasını itirən müəssisələrə əlavə olaraq;

- ✓ Müəssisənin vergisi
- ✓ Gəlir vergisi
- ✓ Mənfəətdən istəyə görə əlavə ehtiyat fondu
- ✓ Geri qayıdan vəsaitlər
- ✓ Tərəfdaş və İşçi Kömək Fondu
- ✓ İnvestisiya və İnkişaf Fondu

Vergi qanunvericiliyində güzəştləri tənzimləyən maddədə göstərilən azadolma şərtlərinə uyğun olaraq işləmiş və şərtlərin heç birini pozmamışdırsa, bu, şirkət vergisindən azad hesab olunur. Lakin ƏDV və sığorta öhdəlikləri və bəyannamə təqdim etmək öhdəlikləri varsa, bunlar aradan qaldırılmaz. Əgər vergidən azadolunma halları mövcuddursa o halda bu qanuna əsasən əməl olunmalıdır:

"İstehlak və nəqliyyat kooperativləri xaricində, əsas müqavilədəki qazancları kapital üzərində paylamamaq, direktorlar şurasının sədrinə və üzvlərinə pay

verməmək, ehtiyat fondlarını ortaqlara paylamamaq və yalnız tərəfdaşlarla işləmək.”

Bu şərtlərə əlavə olaraq, direktorlar və nəzarətçilər şuralarında, qeyd olunan pərakəndə ticarət əməliyyatlarını qismən və ya tamamilə həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxs nümayəndələri ilə əlaqəli sayılan şəxslər və ya işçilər və işəgötürən münasibətində olanları və ticarət lisenziyası və məkan mövqeyi hüquqi şəxs adına qeydiyyatdan keçmiş olanları daxil etməyən yuxarıda göstərilən rəqəmlərlə işləyən müəssisələr təşkilat vergisi ödəməyəcəkdir (Həsənov H., 2015: s.25).

Bütün bu müsbət xüsusiyyətlərə əlavə olaraq mühasibat auditində daxili nəzarətin yaradılması xərcləri ilkin olaraq müəssisələrə maddi mənada təsir göstərə bilər. Daxili nəzarət sistemlərinin yaradılması və tətbiqi zamanı lazım olan sənədlərə və işçi qüvvəsinə əlavə olaraq bürokratik əməliyyatlarda itirilən vaxt müəssisələri korrupsiya və israfdan qorumaq üçün yetərli deyilsə və ya daxili nəzarət üçün xərclənən bütün bu xərclər və səylər fayda gətirmirsə iş, daxili nəzarət iş üçün bir dezavantaj yaradır. Çünki mənfəət və xərc münasibətində mənfəət və səmərəlilik azdırsa, daxili nəzarət üçün müəyyən bir xərc və vaxt sərf etməyin mənası olmaya bilər.

Müəssisə nizamnaməsində istəkdən asılı olaraq, bir dayandırma halı olmadığı təqdirdə, yalnız məcburi çıxılmalar dövr sonundakı müsbət gəlir-xərc fərqindən çıxılacaqdır. Məcburi ayırmaların adları, məbləği və ya dərəcələri qanunla müəyyən edilir. Bundan əlavə, ehtiyat fondların həm məcburi, həm də istəğe bağlı hissələri var. Qanunvericiliyə əsasən, dövr mənfəətinin ən azı 10% -i qorunmalıdır. Bu dərəcə qanuni tələbi təmsil edir və məcburi çıxılma dərəcəsini göstərir.

Nümunə: Ticarət müəssisəsinin ilin sonu gəlir profiti 25.000 AZN-dir. Bütün bu gəlir profiti öz tərəfdaşları ilə aparılan əməliyyatlarla əlaqəli idi. Müəssisə əsasnaməsində geri qaytarılması mümkün vəsaitlərin paylanması və digər fondlar üçün bir şərt yoxdur.

- Müəssisə yalnız öz tərəfdaşları ilə ticarət edir və digər təşkilat və gəlir vergisindən azadolma tələblərinə əməl edir.

- Müəssisə əsasnaməsinə daxil edilmədiyi üçün, ortaqlar üçün geri qayıtmaq kimi çıxılımlar bu halda olmur.

Müəssisələrin bütövlükdə böyüməsi və inkişafı üçün imkan və imkanlarından düzgün istifadə etməli, lazımsız pul, vaxt və səy sərf etməməlidirlər. Bu, təsirli bir mühasibat sisteminə sahib olmaq və bu sistemi tamamilə qiymətləndirməklə həyata keçirilir.

Məqsədlərinə çatmaq, vəzifə və öhdəliklərini yerinə yetirmək və fəaliyyətlərini artırmaq üçün müəssisələrin sağlam daxili nəzarət sistemi olmalıdır. Bunu etmək üçün müəssisələrin və dolayısı ilə menecerlərin ən çox ehtiyac duyduğu şey daxili nəzarətdir.

Effektiv daxili nəzarət sistemi, işdə konstruktiv və faydalı şeylərin baş verməsini təmin edir, həmçinin rəhbərliyə hər hansı bir mənfi vəziyyət barədə əvvəlcədən məlumat verir və tədbirlər görür. Bununla birlikdə, bu prosesi həyata keçirmək üçün rəhbərliyə daxili nəzarət sisteminin uyğunluğu və etibarlılığı barədə məlumat verən bir daxili audit olmalıdır (Həsənov H., 2015).

Daxili nəzarət sistemi sayəsində mühasibat sistemində qeydlər aparılır və hesabat aparılır. Mühasibat auditinin effektiv olması üçün müəssisələrin əmlakı daxili nəzarət vasitəsi ilə qorunacaq, səhvlər və qanun pozuntuları azaldılacaq, mühasibat məlumatları tam və tam olacaq və rəhbərlik müəssisənin öz nailiyyətlərinə nail ola biləcəyini təmin edəcəkdir. məqsədlər effektiv və səmərəli. Bütün bunların nəticəsi olaraq müəssisələrə inam yaranacağı üçün səmərəlilik və rentabellik paralel olaraq artacaqdır.

Yekun maliyyə nəticələrinin hesablanması zamanı qeyri-satış əməliyyatları zamanı daxil edilən vəsaitlər də nəzərə alınmalıdır. Məhsul satışı zamanı (iş, xidmət) daxil olan pul vəsaitlərinin uçotda əksi zamanı müəssisənin uçot siyasətində müəyyən olmuş qaydalar üzrə icra edilməlidir. Belə ki, məhsul satışından gələn gəlirin, alıcıya məhsul yükləndiyi tarixdən etibarən hesablaşma sənədinin təqdim olunması və ya yüklənmiş məhsulun (iş, xidmət) dəyərinin müəssisə hesablaşma hesabına daxil edilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Onu da qeyd edək ki, göstərilən

formalardan hər hansı birindən yararlanılırsa müvafiq forma daimi xarakterli bir neçə müddət ərzində tətbiq olunmalıdır.

Eyni zamanda, ilk hesablaşma forması BMU standartlarında qəbul edilmiş və hazırda dünyanın əsas inkişaf etmiş ölkələrində geniş miqyaslı istifadə edilməkdədir.

Mənfəət üzrə formalaşmanın audit yoxlaması zamanı auditor üçün mühüm hesab olunmayan məsələlər yoxdur, bununla əlaqədar olan hər bir uyğunsuzluq və çatışmamazlığın müəyyənlişməsinin mühüm rolu vardır. Sifarişçi pərakəndə ticarət müəssisəsi üçün baş verən uyğunsuzluqların müəyyənlişərək aradan qaldırılması, onların düzəldilməsi çox əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, audit dövründə yaranmış kənarlaşmalar düzəldilmədikdə, müəssisənin mənfəətinin azaldılması və sair hallar vergi orqanları yoxlayıcıları tərəfindən müəyyənlişdirilərək böyük məbləğdə cərimələrin tutulmasına və digər qanunvericiliyin pozulması hallarını yarada bilər.

Ticarət əməliyyatının səhmlərə daxil edilməsi vacibdir. Bu, dəyişdirilə bilən aktivlər oxşar aktiv olmadıqda baş verir. Bənzər aktivlərin dəyişdirilməsi halında əməliyyatın kommertiya dəyəri yoxdur.

"... Məhsullar oxşar xüsusiyyətləri və dəyərləri olan məhsullarla mübadilə edildikdə, barter əməliyyatının kommertiya dəyəri olmadığı düşünülür. Məhsullar bir-birinə bənzəməyən məhsullarla mübadilə edildikdə, əməliyyat kommertiya dəyərinə malikdir."

Məsələn, Oğuz biznesi BMW avtomobilini ABC-yə məxsus bir VW avtomobilinə satırdı. Ticarətdə olan nəqliyyat vasitələri (fərqli istifadə) eyni bazar dəyərinə sahibdirlər). Bundan əlavə, Oğuz müəssisəsi ABC-yə məxsus kompüterlə anbarda 10.000 litr maşın yağı dəyişdirdi.

Mübadilə olunan aktivlər oxşar olduğu üçün (hər ikisi də avtomobildir) avtomobil dəyişdirmə əməliyyatının kommertiya əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq kompüterlə mübadilə olunan maşın yağı üçün bu proses ticarətdir, çünki dəyişdirilə bilən aktivlər tamamilə fərqlidir.

Ticarət əməliyyatları nəticəsində dəyişdirilən aktivlərin ədalətli dəyərle ölçülməsi lazımdır. Ədalətli dəyər aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- ✓ Qiymətləndirmədə peşəkar mütəxəssislər
- ✓ Onların qiymətləndirməsinə əsasən,
- ✓ Nağd şəkildə ödənilmiş pul ekvivalentlərinin dəyərində düzəliş
- ✓ alınan aktivin normal satış qiymətinə istinad edərək
- ✓ Nağd şəkildə ödənilmiş pul ekvivalentlərinin dəyərində düzəliş.

Məsələn, Oğuz işi, təslim olunan aktivin normal satış qiymətinə istinad edərək, 10.000 litr maşın yağı ABC iş kompüter sistemi ilə mübadilə etmişdir. Kompüter sisteminin ədalətli dəyəri aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- ✓ Sistemin cari qiyməti barədə kompüter mütəxəssisinin rəyinin alınması və ya
- ✓ Bu sistemin normal satış qiymətini təyin etmək
- ✓ 10.000 litr maşın yağının normal satış qiymətini təyin etməklə.

Normal satış qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- ✓ təchizatçı qiymətləri;
- ✓ Kütləvi informasiya vasitələrində və xüsusi siyahılarda dərc olunan qiymətlər;
- ✓ Səlahiyyətli dövlət qurumları tərəfindən verilən məlumatlar və ya
- ✓ Mütəxəssis qiymətləndirməsi

Qeyd olunanlara əsasən, yoxlama dövründə auditor aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirməlidir:

- büdcəyə avans ödəmələrinin hesablanması baxımından pərakəndə ticarət müəssisəsi üzrə nəzərdə tutulmuş (mənfəət ,məhsul və xidmət) satışından əldə olunacaq vəsaitin müəyyənlişməsinə;
- müəssisənin uçot siyasəti üzrə məhsul (iş, xidmət) satışından daxil olan vəsaitin müəyyənlişməsi formasına dair əmr və ya sərəncamın olması;
- məhsul satışı zamanı əldə olunan faktiki mənfəət üzrə mühasibat uçot hesablarında düzgün əks olunmasını;
- ümüdsüz debitor borclarına əsasən ehtiyat fondunun yaradılmasının düzgünlüyü və əsaslı olması. Bu tipli borclar hesabat ilinin sonunda aparılan investoraşma

nəticəsində müəyyənləşdirilir. Bu kimi borclara eyni zamanda, müəyyən olunmuş dövr ərzində ödənilməmiş və onun ödənilməsi ümitsüz hesab olunan debitor borclar daxildir.

- əsas fondlarla yanaşı, müəssisənin digər əmlakının satışı zamanı əldə olunan mənfəətin düzgün hesablanması;
- xarici iqtisadi fəaliyyətə əsasən, məhsul satışından əldə olunan vəsaitin uçot üzrə düzgün əks olunması. (Cəlilova Ü., 2014: s.26).

Yoxlama aparıldığı dövrdə auditor maliyyə nəticələri ilə əlaqədar olan aşağıdakı əsas göstərici və mənbələrə nəzarət etməlidir:

- məhsul (iş xidmət) satışı zamanı əldə olunan gəlir;
- əsas vəsaitlər və digər əmlakın satışı zamanı əldə olunan gəlir;
- qeyri-satış əməliyyatlardan əldə edilən gəlirlərə. (Azərbaycanın Milli audit standartları)

Məhsul (iş xidməti) satışı zamanı hesablaşma sənədlərinin ödənilməsi üçün alıcıya təqdim oduqda, orada əks olunmuş məbləğ “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabının kreditində və “Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar” hesabının debitində göstərilməlidir. O cümlədən, alıcıya yüklənmiş məhsulun maya dəyəri “Hazır məhsul” “Yüklənmiş mallar”, “Əsas istehsalat”, “Məhsul (iş, xidmət) buraxılış” və başqa hesabların kreditindən “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabı üzrə debet hesabdan silinir.

Məhsul satışından əldə olunan nəticələr hər ay “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabı üzrə “Mənfəət və zərər” hesabından silinir.

Müəssisəyə məxsus əsas vəsaitlərin satışı və bu kimi xaric (mənvi, silinməsi, əvəsiz olaraq verilməsi və s.) əməliyyatlar haqqında məlumatlar və s. onların satışından maliyyə nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün “Əsas vəsaitlərin satışı və xaric olmaları” hesabı kimi müəyyən olunmuşdur.

III FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ AUDİTİN ROLUNUN ARTIRILMASI YOLLARI

3.1. Müəssisənin mühasibat uçotunun və uçot siyasətinin auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Pərakəndə ticarət müəssisəsinin mühasibat uçotu ilə birlikdə, uçot siyasətinin auditor yoxlamasının məqsədi uçot siyasəti məlumatlarının araşdırılması, təhlili və dəyərləndirilməsi və mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının əsas xüsusiyyətlərini ehtiva edən mühasibat uçotu sistemi haqqında məlumat toplamaqdır.

Auditor mühasibat uçotunun və uçot siyasəti üzrə təhlillərini apararkən ilk növbədə “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu və “Müəssisənin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat”ı ilə tanış olmalıdır.

Tədqiqat işinin yazılması üçün pərakəndə ticarət müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətinin bir sıra tərəflərinin öyrənilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı məqsədlər müəyyənləşdirilmişdir:

- mühasibat uçotu təhlili üçün uçot siyasəti və mühasibat uçotu üzrə audit işinin təşkilinin əsas müddəaları;
- uçotun təşkili və mühasibat hesabatının tərtibində cavabdeh bölmələr üzrə təşkil strukturu;
- uçotun aparılmasında və hesabat tərtibində xidmət göstərən işçilər arasında vəzifə və səlahiyyətlərin bölgüsü;
- təsərrüfat əməliyyatları üzrə əks olunan sənədlərin tərtibi, dövriyyə və saxlanması işinin təşkili;

- uçot üzrə mühasibat reqistrlərində təsərrüfat əməliyyatları üzrə əks etdirilmə qaydaları, eynilə bu cür reqistlər üzrə məlumatların ümumiləşdirilməsi üzrə forma və metodları;
- təqdim olunmuş uçot məlumatlarına əsaslanaraq dövrü mühasibat hesabatının tərtibi qaydası;
- mühasibat uçotunun aparılmasında və hesabatın tərtibində hesablama üsullarının rolu və yeri
- hər hansı səhvə yol verilməsi zamanı və ya uçotun yüksək təhrifi zamanı baş verəcək risk üzrə tənqidi uçot məsələsi;
- uçotun müxtəlif sahələri üzrə nəzərdə tutulan nəzarət sistemi.

Audit işinin planlaşdırılması və aparılması zamanı auditor nəzərdən keçirdiyi iqtisadi subyekt üzrə mühasibat uçotu sisteminin mahiyyətini anlamalıdır. Auditor, araşdırması zamanı, təşkilati-iqtisadi subyekt üzrə uçot sistemi təşkilinin mövcud hüquqi-normativ sənədlərlə eyniliyini nəzərdən keçirməli, aşkarlanan nöqsanları auditor işçi sənədində göstərməlidir.

Belə olduğu halda, əgər təsərrüfat əməliyyatının qeydiyyatı zamanı aşağıdakı tələblərə əməl olunarsa, bu zaman iqtisadi subyektin uçot sistemini effektiv hesab etmək olar:

- uçot üzrə əməliyyatlar onların yerinə yetirilməsi müddətini düzgün təsvir edir;
- uçot üzrə əməliyyatlar dəqiq məbləğlə göstərilir;
- uçot əməliyyatları mövcud normativ və uçot siyasətinə müvafiq mühasibat uçotu hesabları üzrə dəqiq göstərilir;
- uçot və hesabatlar üçün əhəmiyyətli sayılan əməliyyatlar üzrə detallar göstərilir;

- sui-istifadə halları olarsa, mövcud müəssisə üçün cərimələrin tətbiqi gözlənilir (Səbzəliyev S.M., 2005: s.42).

Audit işinin təşkili prosesində təsərrüfat subyektin üzrə mühasibat uçotunun təşkili və icrasına aid daxili sənədlərdən məlumatlı olmaq lazımdır. Araşdırmanın nəticəsinə əsasən, audit işini aparan məsul şəxs mövcud rəqlamentlərə dair nəticə çıxarır və onların təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslandırılmış təkliflər planı təqdim edir.

Uçot sənədlərinin qanuni tənzimlənməsi sisteminin dörd səviyyəsi mövcuddur. Bu tənzimləmələr içərisində iqtisadi subyekt üçün ən vacibi özünə metodiki, texniki və təşkilati aspektlərdə uçot siyasətini daxil edən dördüncü (yəni aşağı) səviyyə hesab olunur. Uçot siyasəti mühasibat uçotunun aparılması üsullarının: ilkin müşahidə, dəyər ölçülməsi təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının cari qruplaşdırma və yekun ümumiləşdirilməsi məcmusunu müəyyənləşdirir. Uçot siyasətinə riayət olunmasının yoxlanılması auditor yoxlamasının bütün qalan mərhələlərini qabaqlamaladır (Səbzəliyev S.M., 2005: s.96).

Uçot siyasətinin əsas vəziyyəti müxtəlif audit sənədlərində uçot siyasətinə birbaşa istinad olunan auditor fəaliyyətinin standartı ilə əks olunur. Bu cür istinadlara, məsələn “Audit işinin planlaşdırılması”, “Analitik prosedurlar”, “Auditin gedişində mühasibat uçotu sistemi və daxili nəzarət sisteminin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi” kimi standartlarda təsadüf edilir. Auditor işini aparan məsul şəxsin vəzifəsi uçot siyasəti üzrə elementləri araşdıraraq qiymətləndirmək və həmin elementləri rəyin analitik bölməsində göstərməkdən ibarətdir. Uçot siyasətinin əsas elementlərinə metodiki, texniki və təşkilati elementləri aid etmək olar.

Metodiki elementlər dedikdə isə aşağıdakilər aiddir:

- əsas fondlar, qeyri-material aktivlər, xüsusi geyimlər və xüsusi inventorların amortizasiyasının qaydası;

- daha öncələr azqiymətli əşyalarla birgə hesablanan obyektlərin əsas vəsaitlər və materialların tərkibinə əlavə olunması metodu;
- istehsal ehtiyatları üzrə dəyərləndirmə;
- hazır məhsulu üzrə dəyərləndirmə;
- növbəti dövr üzrə məsrəflərin silinməsi;
- növbəti dövr üzrə məsrəf və ödənişlər üzrə ehtiyatın yaradılması;
- istehsal xərcləri üzrə qruplaşdırılma və silinmə;
- satış üzrə mənfəət tanınması;
- şübhəli borclar üzrə ehtiyat və xüsusiyyətinə fondu yaradılması (Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., 2014: s.76).

Texniki element dedikdə aşağıdakilər nəzərdə tutulur:

- işçilər üzrə hesab planı;
- mühasibat uçotunun təşkili;
- əsas vəsaitlər üzrə təmir uçotu;
- əmtəə-material dəyərləri üzrə hərəkətin analitik uçotu;
- materialların silinməsi;
- hazır məhsul üzrə buraxılış uçotu;
- istehsal xərcləri və maya dəyəri üzrə kalkulyasiyası uçotu;
- dolayısı məsrəflər üzrə bölgü;
- istehsal xərcləri üzrə toplunun uçotu;
- inventarizasiya aparılması qaydaları.

- mühasibat xidməti üzrə təşkilati forma;
- bölmələr üzrə ayrıca balansın ayrılması;
- istehsaldaxili nəzarət.

Pərakəndə ticarət müəssisəndə uçot siyasəti üzrə vergi qoyma məqsədləri üçün vergi uçotu aparılması qaydası müəyyənləşdirilir. Vergi qoyma məqsədi üçün uçot siyasətinin audit auditor təşkilatının ən önəmli vəzifəsi sayılır. Vergi qoymanın optimal sisteminin yaradılmasını zəruri edən uçot siyasəti əsaslandırılmış formanın hazırlanmasını əsas hesab edir.

Audit işini təşkil edən şəxs uçot siyasətinin təsdiqlənməsini təsdiqləyən müəssisə rəhbərinin əmrinin (sərəncamının) olub-olmamasını yoxlayır. Müəssisənin təsdiq olunmuş uçot siyasəti onun yaradılması günündən ləğv edildiyi tarixədək ardıcılıq prinsipinə əsasən tətbiq olunur.

Bir qayda olaraq uçot siyasəti iki bölmədən ibarətdir: ümumi və xüsusi. Ümumi bölmədə təşkilati-texniki məsələlər, yəni vergi uçotunun aparılması qaydası, vergi uçotunun aparılması zamanı sənəd dövriyyəsinin qaydası, struktur bölmələrdə vergi uçotunun aparılması qaydası və məlumatların baş ofisə təqdim edilməsi ilə bağlı məsələlər əks etdirilir. Xüsusi bölmədə vergi bazasının formalaşması qaydası göstərilir.

Uçot siyasətinin auditində vergi uçotunun məlumatlarının formalaşmasının əsaslandırılması səviyyəsinin yoxlamasını aparmaq zəruridir. Vergi uçotunun məlumatlarının analitik uçotu vergi bazasının formalaşması qaydasını açıqlamalıdır. Audit işini aparan məsul şəxs üçün vergi uçotu üzrə təsdiq olunmuş məlumatlar aşağıdakılardır:

- ilkin uçot üzrə sənədlər;
- vergi uçotu üzrə analitik reqistr;

- vergi bazası üzrə hesablanmaların aparılması (Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., 2014: s.81).

Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanununa əsasən təşkilat tərəfindən bütün təsərrüfat əməliyyatları təsdiqləndirici sənədlərlə hazırlanmalıdır. Bu sənəd mühasibat uçotu hazırlanması məqsədilə ilkin uçot sənədləri sayılır.

Vergiqoyma məqsədilə qəbul olunmuş məsrəflərin əsaslandırılmasını yoxlayarkən audit mühasibat uçotu məqsədi üçün istifadə olunan ilkin uçot sənədlərini qəbul edə bilər. Vergi uçotunu qurmaq üçün təşkilat vergi uçotunun analitik registrlər sistemindən istifadə etməlidir.

Müəssisənin mühasibat uçotu və uçot siyasətinin təşkilinin audit yoxlaması üzrə nəticələrə görə audit rəyinin bölməsi kimi audit sənədi hazırlanır. Onda mühasibat uçotu sistemlə tanışlıq, uçot siyasətinin qiymətləndirilməsi, mühasibat uçotunun və sənəd dövriyyəsinin aparılması və təşkili məsələləri müzakirə olunur (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə., 2015: s.77).

Auditor mühasibat uçotunu və mühasibat hesabatının hazırlanmasında, uçotun və hesabatın təşkilində iştirak edən işçilər arasında vəzifə və səlahiyyətlərin bölünməsinə görə məsuliyyət daşıyan bölmələrin təşkilati strukturunu təqdim edir.

Auditor mühasibat uçotu registrlərində təsərrüfat əməliyyatlarının, mühasibat uçotunun məlumatları əsasında dövrü mühasibat hesabatının hazırlanması qaydasının, məlumatların ümumiləşdirilməsinin forma və metodlarının əks etdirilməsi qaydasını şərh etməlidir.

3.2. İstehsal xərclərinin və məhsulun maya dəyərinin hesablanması metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Geniş dairədə idarəetmə vəzifələrinə cavab tapmanın əsasında məhz məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyəri durur. Təşkil etmə işlərinin səmərəliliyi maya dəyərinin formalaşması haqqında informasiyalardan daha çox asılıdır.

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini kalkulyasiyasının köməyi ilə müəyyənləşdirmək olur. Kalkulyasiya edilmə ayrı-ayrı növ məhsul (iş, xidmət) vahidinin maya dəyərinin hesablanması iqtisadi sistemini özündə əks etdirir. Kalkulyasiya olunma prosesində istehsala olan məsrəflər buraxılan məhsulların miqdarı ilə ölçülür və məhsul vahidinin maya dəyəri müəyyən edilir. Kalkulyasiya edilmənin vəzifəsi – məhsul vahidinə düşən yeni satış üçün, eləcə də daxili istehlak üçün nəzərdə tutulmuş məhsul vahidinə düşən xərcləri müəyyən etməkdir. Kalkulyasiya edilmənin son nəticəsi kalkulyasiyanın tərtib edilməsidir. Müəssisənin yaxud cavabdehlik (istehsal vahidləri) mərkəzinin qəbul etdiyi planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsinin əsasında müasir kalkulyasiya edilmə durur. O, maya dəyəri üzrə plan tapşırıqlarında kənarlaşmanın səbəbinin təhlili üçün lazımdır. Faktiki kalkulyasiyanın məlumatları maya dəyərinin sonrakı planlaşdırılması üçün, müasir texnoloji proseslərin seçilməsi, məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin aparılması üçün, gələcəkdə məhsulların, yerinə yetirilən işlərin buraxılışının məqsədəuyğunluğunun proqnozu üçün istifadə olunur (Səbzəliyev S.M., 2003).

Beləliklə, hesabat kalkulyasiyalarında maya dəyəri haqqında olan informasiyalar, istehsalı idarə etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Faktiki maya dəyəri əmtəənin istehlak dəyəri ilə yanaşı məhsullara (işlərə, xidmətlərə) satış qiymətinin müəyyən edilməsi üçün baza hesab olunur. Nəhayət kalkulyasiya edilmə transfer qiymətgöymənin əsasıdır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində tərtib edilən tara və malların hərəkəti haqqında hesabatda aşağıdakı məlumatlar göstərilir:

1. Müəssisənin və onun tabe olduğu yuxarı təşkilatın adı.
2. Hesabatın nömrəsi, əhatə etdiyi dövr və anbarın nömrəsi.
3. Tara və malların qalığı və mədaxili haqqında məlumatlar:
 - a) hesabat dövrünün başlanğıcınə tara və mallar üzrə qalıqlar;
 - b) hesabat dövründə ayrı-ayrı mədaxil sənədləri üzrə daxil olmalar;
 - c) hesabat dövründə tara və malların mədaxili üzrə yekun məbləğlər.
4. Tara və malların mədaxli üzrə hesabatda göstərilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarına işlənməsi haqqında qeydlər.
5. Malsatanlar tərəfindən göndərilmiş tara və malların qəbulunda aşkarlanmış əskik məbləğlər və onların hesablarda əksi haqqında qeydlər (Cəfərov E.O., 2008: s.42).
6. Tara və malların məxaric göstəricisi:
 - a) ayrı-ayrı məxaric sənədləri üzrə hesabat dövründə tara və mal məbləğlərinin göstəricisi;
 - b) tara və mal məxarici üzrə hesabatda yekun məbləğlər;
 - c) tara və mal məxarici üzrə hesabat dövrünün sonuna olan qalıq məbləğ.
7. Tara və malların məxaricinə əsasən hesabat üzrə göstərilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarında işlənməsinə dair qeydlər;
8. Mal dövriyyəsinin göstəriciləri.
9. Hesabatın təqdimi, qəbulu, yoxlanması və təsdiqini göstərən qeydlər (Cəfərov E.O., 2008: s.52).

Maddi-məsul şəxs tərəfindən hesabat üzrə ümumi hissəsini, mədaxil hissəsində 1-5-ci sütunları və məxaric hissəsindəki 1-4-cü sütunları doldurularaq, əlavə etmiş olduğu mədaxil və məxaric sənədlərinin sayını isə hesabatın sonunda isə ona yazır və imza edirlər. Digər məlumatlar isə mühasibatda işlənməklə hesabatda yazılır.

Hesabat üzrə hər bir mədaxil və məxaric sənədlərinə ayrıca olaraq nəzərdə tutulmuş sətir isə tara və malların mədaxili və məxarici əməliyyatlarının hesabatda daha dəqiq göstərilməsini təmin edir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkilində maddi-məsul şəxslərin təqdim olunan mal-pul hesabatları əhəmiyyətli hesab olunur. Bu hesabat üzrə müəssisə və təşkilatlarda mal, tara və satışdan daxil olan pul vəsaitinin hərəkətində və qorunmasında, o cümlədən maddi-məsul şəxslərin işlərinə uçot nəzarətinin təmin olunmasında istifadə olunur. Belə bir xüsusi hesabat forması pərakəndə ticarət şəbəkəsinin hər hansı bir maddi-məsul şəxsinin öhdəsində olan mal, tara və satış pulunun hərəkətinin göstəricisi olduğu üçün ona mal-pul hesabatı deyilir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində maddi-məsul şəxslərin hesabatlarından fərqli olaraq, burada tara və malların hərəkəti ilə yanaşı, satışdan alınan pul vəsaitlərinin hərəkəti də əks olunan pərakəndə ticarət təşkilatlarının mal-pul hesabatında maddi-məsul şəxslərin əsas hesabat forması hesab edilir.

Mal-pul hesabatının forması bütün pərakəndə ticarət müəssisələri üçün eyni müəyyən edilmişdir. Buna görə də ticarət müəssisələrində işləyən maddi-məsul şəxslər, mal hesabatını tərtib etmək üçün mal-pul hesabatı formasından istifadə edirlər (Rzayev Q.R., 2016).

Satın alınmış, lakin tədarük məntəqələrinə təhvil verilməmiş kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalları 205.2№-li subhesabda mal qalığı kimi göstərilir. Mal-pul hesabatında, hesabat dövrü bitdikdən sonra tara və mal üzrə qalıqlar çıxarılır və

onların düzgünlüyü yoxlanılır. Bu zaman hesabat dövrünün axırına tara və malların qalıqlarının düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək üçün hesabat dövrünün başlanğıcına olan qalığa, mədaxil üzrə yekun məbləğini əlavə edib məxaric üzrə yekun məbləğini çıxmaq lazımdır. Mal-pul hesabatı üzrə hesabat dövrünün başlanğıcına qalıqda daxil olmaqla mədaxil üzrə yekun məbləğinin cəmi, məxaric üzrə yekun məbləği ilə hesabat dövrünün axırına mal qalığının məbləğinin cəminə bərabər olmalıdır.

Maddi-məsul şəxslərin hesabatları qəbul edildiyi gün onu təqdim edən maddi məsul şəxsin iştirakı ilə, hesabatı qəbul edən mühasib tərəfindən yoxlanılır. Hesabatların yoxlanması prosesi mürəkkəb və məsuliyyətli iş olduğu üçün onların qəbulu təcrübəli mühasiblərə tapşırılır. Yoxlanma zamanı aşağıdakı məsələlərin reallığı öyrənilir:

- a) hesabatların vaxtında təqdim edilməsi və onun düzgün nömrələnməsi;
- b) rekvizitlərin düzgün doldurulması;
- c) hesabata əlavə edilən sənədlərin doğruluğu, həmin sənədlər üzrə əməliyyatların hesabata vaxtında daxil edilməsi, hesablamaların düzgünlüyü, sənədlərin tərtib edilməsinin hüquqi cəhətdən düzgünlüyü;
- ç) dövrün əvvəlinə mal və tara qalıqlarının keçmiş hesabatda və K-2 formalı jurnalda göstərilmiş dövrün axırına qalıqlarla eyniliyi;
- d) tara və malların daxil olması və məxarici üzrə yekun məbləğlərin, eləcə də dövrün axırına qalıq məbləğlərinin düzgünlüyü.

Ticarət müəssisələrində aparılan yoxlama zamanı mal-material dəyərlilərinin qəbulu və buraxılışı qaydalarına riayət olunmaması və qanun pozuntusu halları aşkarlandıqda müvafiq sənədlər qəbul olunmur və hesabat müəyyənləşdirilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün geri qaytarılır. Mümkün olan nöqsanların aradan qaldırılması yol verilməz olduqda maddi-məsul şəxs haqqında inzibati qaydada tədbirlər görülür (Cəfərli H.A., 2009: s.28).

Milli şirkət olaraq fəaliyyət göstərən "Azeri Audit Service" şirkəti 2003-cü ildə iki ortağı ilə qurulmuşdur. Şirkətdə 11 nəfər mühasibat auditi üzrə işləyir. Şirkət kənd təsərrüfatı, enerji və sənaye sektorlarında fəaliyyət göstərən milli şirkətləri yoxlayır. Şirkət davamlı yoxlamalar aparır və ildə əlli beş yoxlama aparır. Müsahibə formasının köməyi ilə audit şirkətindən alınan nəticələr və qiymətləndirmələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- şirkətin saxtakarlıq və korrupsiya faktlarını aşkar etməkdə; Mühasibat pozuntuları arasında əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə "Zamanında, Tamamilə və Düzgün Tanınmayan Əməliyyatlar" birinci, "Nağd pulun olmaması və ya Həddindən artıq Qanunsuzluq" sonuncudur. Eyni zamanda, daxili nəzarətin zəif tərəfləri ilə əlaqəli ən vacib amil "Mövcud nəzarətlərə diqqət yetirməmək" olduğu halda, "Vəzifə bölgüsündə çatışmazlıqlar" son sırada verildi.
- Haqsız rəqabətə gəldikdə, auditorların sahibləri və menecerləri ilə münasibətlərində yaşanan haqsız rəqabət elementlərinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə ilk növbədə "Audit firmaları standartlara uyğun gəlmir və tələb olunan peşəkar qayğı göstərmir". yoxlanılan şirkətlərdən və son sırada "Rəqibin və ya İş Sahibinin Sırlarını Qaldırmağa Çalışır".
- Şirkətin qarşılaşdığı problemlər araşdırıldıqda müştərilərlə ən vacib problemin "Texniki məlumatın olmaması" olduğu, ən az vacibliyin əhəmiyyət dərəcəsinə görə "Sosial Məsuliyyət" olduğu görülür. Audit şirkətinin digər audit şirkətləri ilə yanaşma fərqi "Tətbiq dairəsi" və "Keyfiyyətə Nəzarət" də özünü göstərir. Şirkət üçün audit şirkətləri arasında standart və keyfiyyət fərqi yaradan əsas amillərdən biri; "Xidmət Təliminə Tələb olunan Əhəmiyyətin verilməməsi" və sonunda "Az Maaşlı İxtisasız Kadrların İşə Başlaması" elementi. Yenə də şirkət tərəfindən tələb olunan məlumatların "vaxtında çatdığı" və "rəhbərliyin xarici auditorlarda başqa bir yoxlamanın edilməməsi təhdidi olduğu" müəyyən edildi. Audit firmasının yoxlanılan müəssisənin təkmilləşdirilməsini tələb edən sahələri və xüsusilə də təşkilatın maliyyə hesabatları üzərində daxili nəzarət sistemi ilə bağlı konstruktiv və

təsirli müşahidələr və təkliflər verdiyi müşahidə edilmişdir. • Şirkətin müstəqilliyini pozan ən vacib amil “faiz qorxusunun mövcudluğu” olsa da, son element “Özünü Tənzimləmə qorxusu” dur. Vergi, hüquq, idarəetmə və maliyyə məsləhət xidmətlərini həyata keçirərkən şirkətin müstəqilliyini poza biləcək vəziyyətlərlə qarşılaşdığı müəyyən edilmişdir. Firma məsləhət və nəzarət bölmələri arasında bir firewall qoyur.

. • Peşəkar bilik və təlimlə əlaqədar olaraq, audit şirkətinin işçilərinə "Beynəlxalq Audit Standartları" və "Azərbaycandakı digər müvafiq standartlar və qanunlar" barədə məlumat verildiyi müəyyən edilmişdir. Şirkət, işə qəbul ediləcək kadrlar üçün xarici dil bilikləri və audit sahəsində təcrübə kimi ixtisaslar axtarır. Şirkətdə işləyən işçilər sahə təhsilləri ilə əlaqəli ixtisasartırma proqramlarında iştirak edirlər.

• Şirkət audit riskinin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışır və “İşin Təbiətində Olan Riskləri qiymətləndirir”.

• Şirkət üçün audit planı hazırlanarkən “Yoxlanacaq Dövrün Maliyyə Hesabatları”ndan istifadə olunur. Vaxt və işçi qüvvəsi planlaşdırılarkən “Auditorları məlumatlandırmaq və məlumatları hazırlamaq üçün Müştəri Heyətinin keyfiyyəti” nəzərə alınır. Audit planı hazırlamadan əvvəl şirkət “Müştəriləri tərəfindən vacib hesab olunan mühasibat siyasətlərini və metodlarını araşdırır”. Aparılacaq audit növü şirkətin audit cədvəlini təsir edir və şirkət orta ölçülü bir müəssisənin davamlı auditi üçün "100 man / saatdan az" olan xərclərdir.

• Şirkət audit proqramı ilə bağlı “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış Yazılı Audit Proqramı” ndan istifadə edir. İşçilər "Mütəxəssislik Sahələri ilə əlaqəli üsulları bilmək və tətbiq etmək" dir. Proqramın icrasına başlamazdan əvvəl "Audit Qrupundakı İnsanların Vəzifə və Məsuliyyətləri aydın şəkildə müəyyən edilmişdir".

- Firma kifayət qədər dəlil və keyfiyyət toplamaqda "Sübutların etibarlılığı" na əhəmiyyət verir. Əldə edilmiş dəlillərin etibarlılığı "Audit üsulları ilə əldə edilən məlumatlarla qiymətləndirilir".
- Şirkət dəlil toplayarkən, 50% sənəd araşdırması, 5 faiz pay yoxlama, analitik araşdırma, fiziki müayinə, sorğu-sual və yenidən hesablama üsullarından istifadə edir. Sənədin araşdırılmasını "Ən Tanınmış texnika" olduğu üçün üstün tutduğunu və daha az istifadə olunan texnikanı "zaman darlığı yaratdığına" görə tercih etmədiyini bildirdi.
- Şirkət tərəfindən yoxlanılan şirkətlərin yoxlanılmasının səbəbi "Qanuni Öhdəlik" dən irəli gəlir. Bəzən, auditor firmalarının maliyyə hesabatları ilə əlaqəli insanları yoldan çıxaran hesabat qaydalarının vəziyyəti müşahidə edilə bilər. Bu halda şirkət "Peşəkar Təşkilat Audit Şirkəti Lisenziyası almalıdır" iddiasını irəli sürür. Şirkətə görə, "Ölkədə fəaliyyət göstərən Audit şirkətlərinin sağlam yoxlamalar aparıb-göstərməməsi Peşəkar Təşkilat tərəfindən kifayət qədər idarə olunur". Bununla birlikdə, ölkədə həyata keçirilən audit fəaliyyətinin səviyyəsi "Düzgün ictimaiyyətə açıqlama baxımından qismən kifayətdir" kimi görünür. Milli şirkətdəki audit praktikasından sonra beynəlxalq şirkətin müraciətləri araşdırıla bilər.

3.3. Satış mərkəzlərinin maliyyə nəticələri üzrə auditinin təkmilləşdirilməsi

Pərakəndə ticarət müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi satışa çıxardığı malların həm daxili, həm də xarici bazarda mallara olan ilkin istehlak tələbindən mühüm dərəcədə asılıdır. Satılan məhsulun planlaşdırılan həcmdə və daha artıq olması müəssisəyə həm satışın əmələ gəlməsinə görə çəkilən məsrəfləri ödəməyə, həm büdcə, bank, habelə kredit təşkilatlarında olan öhdəliklərini

qarşılaşmağa, eyni zamanda müəssisənin digər öz inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərə imkan verir.

Satış əməliyyatlarının auditi zamanı satışla bağlı müqavilələrin mövcudluğu, qəbul edilmiş şərtlərin (yüklənmə, daşınma və digər xərclər) məqsədəuyğunluğu, satış müqavilələri üzrə razılaşdırılmış qiymətlərinin qiymətləndirilməsi əməliyyatları aparılır. Müşahidə etdiyimiz müəssisə üçün deyə bilərik ki, şirkətin xeyli miqdarda satış həcmi olduğundan satış xərclərinin auditi böyük zaman sərfi tələb edir. Audit zamanı göndərilən sənədlərin təqibində problemlər yaranır.

Satışın auditinin təşkili zamanı auditin keyfiyyətinin artırılması məqsədi ilə audit işinin təşkili aşağıdakı mərhələlərə xüsusi diqqət ayrılmalıdır;

1.İşçi qüvvəsinin auditi. Belə ki, audit işini görən məsul şəxs tərəfindən işə götürülmüş satış təmsilçilərinin işə götürülmə metodologiyası araşdırılmalıdır.Satış təmsilçilərinin əvvəlki fəaliyyət sahələri, əmək haqqı artımları və ya azalmaları, satış üzrə keçirilən təlim proqramlarında iştirak səviyyələri və digər önəmli komponentlər nəzərdən keçirilməlidir (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M., 2016).

2.Bazar araşdırması. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi audit fəaliyyəti öz ənənəvi rolundan çıxmalı və analitik rola xidmət etməlidir. Satış əməliyyatlarının artırılması məqsədi ilə müəssisə fəaliyyəti ümumi bazar iqtisadiyyatındakı inkişaf səviyyəsi ilə müqayisəsi aparılmalı və fəaliyyəti bazar standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır.Eyni zamanda satış təmsilçilərinə tətbiq edilən hədəflərin iqtisadi reallığa uyğunluğu yoxlanılmalıdır.

3.Satış prosedurları. Auditorlar eyni zamanda satış əməliyyatında müəssisə tərəfindən tətbiq edilmiş endirimləri, müştərilərə edilən xüsusi təklifləri, habelə promosyon təklifləri araşdırılmalıdır.Bu audit proseduru çox geniş bir əməliyyat hesab olunur və faktiki vəziyyətlə ideal satış prosedurunun müqayisəsini nəzərdə tutur.

4.Müştəri xidmətlərinin qiymətləndirilməsi. Məlumdur ki, müəssisə məhsullarının satışın artırılmasında müştəri xidmətlərinin xüsusi rolu vardır.Buna əsasən, bu prosedurun təşkilinə audit xüsusi önəm verməlidir.

Beləliklə, satış auditi zamanı auditorlar satış hədəflərindən başlayaraq, satış komandasının faktiki satışı, satışın artırılması üçün tətbiq edilən metodlar və onların standartlara, normalara uyğunluğu qiymətləndirilməlidir.

Xüsusi olaraq satılan məhsul üzrə xərclərin auditinin təşkilinin əsas məqsədlərinə isə satılmış məhsulun maya qiymətinin və çəkilən xərclərin düzgün hesablanması, xərclərin uçotunun standart və prinsiplərə uyğunluğunun yoxlanılması aid edilir.

Satış üzrə xərclərinin auditinin müəssisədəki rollarına aid olunur;

-Mənfəətin maksimumlaşdırılması. Effektiv həyata keçirilən satış xərcləri üzrə audit nəinki müəssisədəki boşluqları aşkarlamağa, eyni zamanda mənfəətin artırılmasına xidmət etməlidir.

-Dələduzluğun aradan qaldırılması. Satış xərcləri üzrə auditin təşkilinin önəmli nəticələrindən biri olaraq fırıldaqçılıq hallarının aşkarlanması və onun qarşısının alınması üçün təkliflər və tövsiyələrin verilməsi hesab edilməlidir (Abbasov M., 1999: s.43).

Məhsulların satışı üzrə xərclərin auditində isə auditorlar tərəfindən xərclərin düzgün təsnif olunması məsələləri müəyyənləşdirilməlidir.

Müəssisələrin maliyyə nəticəsini ifadə edən əsas göstəricilərə müəssisənin mənfəəti və rentabelliği aid edilir. Bu göstəricilərin universal xarakter daşması, müəssisənin nə dərəcədə effektiv fəaliyyət göstərməsilə yanaşı, eyni zamanda müəssisənin öz resurslarını nə dərəcədə düzgün idarə edilməsinin ölçüsü olaraq qəbul edilir.

Məlumdur ki, müəssisələrin əsas fəaliyyət məqsədlərinə mənfəət əldə etmək aid edilir. Hal hazırkı dövrdə də mənfəətin rolu artaraq müəssisələr üzrə hərəkətverici qüvvə şəklində çıxış edir. Şirkətlərin iqtisadi və sosial inkişafının əsası da elə məhz müəssisələrin iqtisadi maraqları olan mənfəətlər üzərində qurulmuşdur.

Habelə, müəssisələrdə mənfəətin formalaşması, habelə ondan istifadə olunmasının dair məsələlərin yoxlanmasında əsas məqsəd onun düzgün müəyyənləşdirilməsi və düzgün hesablanaraq dövlət büdcəsinə ödəmələrin qanunvericilik qaydalarına müvafiq olaraq icra edildiyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda maliyyə nəticəsi üzrə düzgün bölüşdürülmə, dividendlər üzrə ödəniş və digər göstəricilər üzrə müəyyənləşməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Maliyyə nəticələrinin auditi zamanı məhsul satışının auditi məqsədi ilə auditorlar 601 № - li “Satış”, 211№-li “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”, 443№-li “Alınmış uzunmüddətli avanslar”, 204№-li “Hazır məhsul”, 221 №-li “Kassa”, 223№-li “Bank hesablaşma hesabı” kimi hesablarda əks olunmuş uçot əməliyyatlarını ətraflı yoxlanışını icra edilməlidir.

Audit fəaliyyəti zamanı auditorlar maliyyə nəticələri ilə bağlı aşağıda qeyd olunan mənbələr üzrə yoxlamalar aparmalıdır:

- məhsul satışından;
- əsas vəsaitləri və yaxud digər əmlakın satışından;
- satışla bağlı olmayan əməliyyatlarından.

Auditor maliyyə vəziyyətinin auditi məqsədi ilə balans hesabatını və hesabatə əlavə edilmiş müxtəlif önəmli göstəriciləri araşdırmalıdır ki, onlara nümunə olaraq:

Likvidlik əmsalları:

1.Cari əmsal(current ratio).

Cari aktiklərin cari öhdəliklərə nisbəti kimi müəyyən edilir. Cari əmsalın müsbət nəticəsi(1↑) şirkətin qısa müddətli borclarının faktiki aktivləri ilə qarşılana biləcəyini ifadə edir.

2.Cəldlik əmsalı(quick ratio).

Bu əmsal şirkətin cari öhdəliklərini qısa müddətdə ödəyə bilmə gücünü ifadə edir. Cari əmsaldan daha yaxşı nəticə əldə etmək mümkündür, belə ki, bu əmsalın müəyyənləşdirilməsində ehtiyatlar və digər aktivlər daxil edilmir.

3.Pulun çevrilmə dövrü(cash conversion cycle).

Şirkətin əməliyyatlardan,satışından pulların əldə etmə müddəti ilə kreditörlərə ödəmə müddəti arasındakı fərqlə müəyyən edilir.Bu əmsalın az olması şirkətin dövrüyyə kapitalının(working capital) likvidliyini ifadə edir.

4.Dövrüyyə kapitalı(working capital).

Dövrüyyə kapitalı müəssisənin cari aktivlərinin cari öhdəliklərindən çox olan hissəsini ifadə edir.Bu əmsal şirkətin likvidliyinin,səmərəli fəaliyyətinin,ümumi vəziyyətinin qiymət ölçüsü olaraq qəbul edilir.

5.Nağd pul əmsalı(Cash ratio) (Audit handbook, s.99)

Bu əmsal pul və pul ekvivalentlərinin cari öhdəliklərə nisbəti olaraq əldə edilir. Auditorlar şirkətin cari öhdəliklərini nə qədər asanlıqla bağlanması haqqında məlumat əldə etmiş olur.

Mənfəətlilik əmsalları:

1.Ümumi mənfəət marjası (Gross profit margin).

Ümumi mənfəətin xalis satışa nisbəti ilə müəyyən olunan bu əmsalla auditor şirkətin əsas missiyası hesab edilən mənfəətin qazanılması prosesinin nəticəsi haqda məlumat əldə edə bilər.

2.Əməliyyat mənfəəti marjası (Operating profit margin).

Əməliyyat mənfəətinin xalis satışa nisbəti ilə müəyyən edilir.

Dövriyyə əmsalları:

1.Aktivlərin dövriyyə əmsalı.

Gəlirin orta məcmu aktivlərə nisbəti ilə tapılan bu əmsalla auditor satışı stimullaşdırmaq üçün şirkətin öz aktivlərindən nə dərəcədə effektiv istifadə etməsini araşdırır.

2.Debitor borcların dövriyyəsi. Audit bu əmsal vasitəsi ilə şirkətin debitor borclarının əldə etmə sürətini yoxlamış olur. Bununla da şirkətin maliyyə və əməliyyat performansı qiymətləndirilir. Bu əmsalın xüsusi bir nomrası və ya ölçüsü müəyyən edilməmişdir.Belə ki,şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi sahələrdən və digər faktorlardan asılı olaraq müxtəlif mülahizələr irəli sürülür. Halbuki yüksək debitor borc dövriyyəsinin olması auditora menecmentin debitor borcların idarəedilməsindəki rolu barədə audotora əminlik vermiş olur (Kazımov R.N., Müslümov S.Y., 2012: s.27).

3.Kreditor borcların dövriyyəsi. Bu əmsalla şirkət öz kredit borclarının hansı tezlikdə ödədiyi müəyyənləşdirilir.Yekun satınalmaların orta kreditor borcları məbləğinə nisbəti ilə tapılan bu əmsalla auditor müəssisənin ödənişlərini necə idarə etməsi haqda məlumat əldə etmiş olur.

Bu göstəricilər keçən illərdəki nəticələrlə ilə üzləşdirilməli və üzləşdirmə vasitəsi ilə də müqayisə məqsədli cədvəl tərtib olunmalıdır. İqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsi hallarında isə, buna səbəb ola biləcək halları aşkarlamalı və təhlil edilməli və bununla bağlı rəhbər şəxslərə rəy verməlidirlər. Eyni zamanda auditlər öncəki ilin audit fəaliyyəti zamanı aşkarlanmış nöqsanları, xətalara, çatışmazlıqları qeyd edərək tədbirlər planını öncədən hazırlamalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikasında audit sistemi sovet maliyyə-nəzarət sisteminin bazasında formalaşdığı üçün, ilk dövrlər onun normativ-metodoloji əsasları

beynəlxalq təcrübədən xeyli fərqlənirdi. Ölkədə 1994-1996-cı illərdən etibarən auditin normativ-hüquqi, institusional-təşkilatı, idarəetmə və metodoloji bazasının formalaşması istiqamətində həyata keçirilən mühüm tədbirlər xidmətin səmərəli nəzarət və bazar infrastrukturunu kimi təşəkkülündə və inkişafında öz mühüm rolunu oynamışdır. Auditor xidmətinin ölkədə on ildən artıq inkişaf tarixi nəticəsində xidmətin təşkili və tənzimlənməsi sahəsində nəzərəcarpacaq işlər görülmüşdür. Lakin, bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, Azərbaycanda auditin inkişafı sahəsində öz həllini gözləyən əsaslı problemlər qalmaqdadır. Xüsusilə, belə problemlər MDB ölkələrinin təcrübəsində də özünü aydın göstərməkdədir. Dissertasiyada auditə yanaşmaların, konsepsiyaların müqayisəli təhlili aparılmaqla, ornun müasir və dəyişkən inkişaf prosesindəki mahiyyəti, iqtisadiyyat, təsərrüfat subyekti və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir. Ölkədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son dövrlərdə auditor xidmətinin inkişafı üçün əlverişli hüquqi və iqtisadi mühitin yaradılmasına baxmayaraq, xidmətin həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə nisbətən azalmağa doğru istiqamətlənmişdir. Həmçinin, ölkənin makroiqtisadi göstəricilər sistemində xidmətin inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilər də dəyişməz qalmışdır. Ələlxüsus da xidmət istifadəçilərinin, sifarişçilərinin sayının artdığı bir halda xidmətin həcmi azalmağa doğru gedir. Xidmət bazarında yerli auditin mövqeyi xarici auditor təşkilatları ilə müqayisədə həm xidmətin həcmi, həm də müqavilələrin sayı baxımından sürətlə artmaqdadır. Lakin, orta müqavilə məbləğlərinin göstəricisinə görə xarici auditor təşkilatları fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdə olduğu kimi hazırda liderliyi öz əllərində saxlamaqdadır.

Yerli auditin inkişafında ekstensiv inkişaf metodu üstünlük təşkil edirsə, xarici auditin inkişaf mövqeyində daha çox inkişaf metodu üstünlük təşkil edir. Məhz bu ciddi amilin nəticəsidir xarici auditor təşkilatları sifarişçilərə Azərbaycanda yerli auditor təşkilatlarına və sərbəst auditorlara nisbətən daha geniş çeşiddə müasir xidmətlər göstərirlər. Ölkədə auditor xidmətinin regional inkişafında son dövrlərdə müəyyən irəliləyişlər əldə olunsada, bunu müasir dövr baxımından qənaətbəxş qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Auditin regional inkişafı regionların sosial-

iqtisadi inkişaf problemləri ilə əsaslı surətdə əlaqələndirilməli, bu sahədə tədqiqatda qeyd olunduğu kimi normativ-hüquqi, metodoloji bazada zəruri stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycanda auditor xidmətinin sahəvi inkişafında qeyri-istehsal təyinatlı təsərrüfat subyektlərinin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Xidmətin iqtisadiyyat sahələri üzrə tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə, sahəvi auditin inkişafına, bu sahədə yüksək ixtisaslı və peşəkar auditorların hazırlanmasına, sahəvi audit üzrə genişproqram-metodoloji təminatın tərtibinə kompleks yanaşılmalı və bu istiqamətdə işdə qeyd olunduğu kimi əsaslı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Dissertasiyada auditin metodoloji inkişaf problemləri, onların yaranma səbəbləri ətraflı təhlil olunaraq, sistemləşdirilmiş, bu problemlərin aradan qaldırılma zərurəti və istiqamətləri öz əsaslığı ilə əks olunmuşdur.

Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin ən geniş yayılmış mütərəqqi forması kimi audit çıxış edir. Azərbaycanda audit sisteminin təşkili və tənzimlənməsinin əsasları “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda audit sisteminin formalaşması prosesi ölkənin maliyyə həyatına şəffaflıq gətirməklə, iqtisadi məcraya yönələn mütərəqqi nəzarət qurumuna xas olan keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Beləliklə, audit sisteminin bir qolu kimi, daxili audit müasir daxili nəzarət forması və müəssisənin daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi olaraq aktivlərin və uçot məfhumlarının qorunmasını, əks etdirilmiş maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü, tamlığını və müvafiqliyini, həmçinin vaxtında düzgün maliyyə hesabatının hazırlanmasını təmin edir və məqsədi müəssisənin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Bütün göstərilənlərlə əlaqədar olaraq mühasibat nəzarəti sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçidlə və daxili auditin daha da genişlənməsi məqsədilə bir sıra islahat xarakterli tədbirlərin görülməsi aparılan işin daha faydalı olmasına kömək etmiş olardı.

Tədqiqat işində pərakəndə ticarət müəssisələrində yeni uçot standartlarının tətbiqi şəraitində mal və taraların hərəkətinin müvafiq subhesablarda əks etdirilməsi məsələləri araşdırılmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Bununla yanaşı, pərakəndə ticarət müəssisələrində mal əməliyyatları ilə sıx bağlı olan ticarət əlavələri, ticarət güzəştləri və tədavül xərcləri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun aparılmasında da uyğun subhesablardan istifadə edilməsi təklif edilir. Belə ki, ticarət əlavələri və güzəştlərinin sintetik uçotunun 542№-li “Gələcək hesabat dövrünün gəlirləri” hesabında, tədavül xərclərinin sintetik uçotunun isə 711№-li “Kommersiya xərcləri” hesabında aparılması təklif edilir.

Nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksi aşağıdakılarla şərh olunur:

1. İlk növbədə mühasibat uçotu nəzarəti sistemini daha da genişləndirilməli, daxili auditin daha geniş şəkildə istifadə olunmasına dair tədbirlər görülməlidir.

2. İdarə-müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində mühasibat uçotu və daxili audit nəzarəti sistemi geniş şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Hazırda idarə və müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində təftiş-nəzarəti səviyyəsinin xeyli zəifləməsi müşahidə olunur ki, bu da iqtisadi subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətində ciddi nöqsanlar və çatışmazlıqların yaranmasına səbəb olur. Hesab edirəm ki, təsərrüfatdaxili nəzarət sistemində diqqət artırılmalı, təftiş- nəzarət və xüsusilə audit nəzarətinin hərtərəfli genişlənməsi və təkmilləşdirilməsi müasir dövrün vacib məsələsi kimi həll olunmalıdır.

3. Ticarət sferasına daxil olan müəssisələrdə malların üzərinə qoyulan ticarət əlavələrinin və malsatan müəssisələrin mal satışına görə ticarət müəssisələrinə verdikləri ticarət güzəştlərinin müəyyən edilməsinə və formalaşmasına dair təsərrüfat əməliyyatlarının uçotda əlverişli şəkildə əks etdirilməsi məsədilə 542№-li “Gələcək hesabat dövrünün gəlirləri” sintetik hesabının tərkibində 542.1№-li “Topdanticarət anbarlarında olan mallar üzrə ticarət əlavəsi (güzəşti)” subhesabının, 542.2№-li “Pərakəndə ticarət müəssisələrində olan mallar üzrə ticarət əlavəsi

(güzəşti)” subhesabının, 542.3№-li “İctimai iaşə müəssisələrində olan mal və məhsullar üzrə qiymət əlavəsi” subhesabının və 542.4№-li “Göndərilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalın alış və buraxılış qiymətləri arasındakı fərq” subhesabının açılması təklif olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov M., (2007), “Audit” dərsliyi. Bakı, “Elm” -368səh.
2. Abbasov M., (2013), “Audit”dərsliyi. Bakı, “Elm” -298 səh.
3. Abbasova S.A., (2010), “Audit” dərs vəsaiti. Bakı, “Elm” -312 səh.

4. Abbasova S.A., (2011), "Praktiki audit" dərs vəsaiti. Bakı, "ADU"-nun "Elm və Təhsil" -312 səh.
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2000-ci il.
6. Azərbaycanın Milli audit standartları. Bakı, 2004-c  il.
7. Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunu 2004-c  il.
8. Azərbaycan Respublikasının "Daxili audit haqqında" Qanunu 2007-ci il.
9. "Audit" dərs vəsaiti. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001
10. Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı Konsepsiyası. Bakı, 2001-ci il.
11. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin bülletenləri. Bakı, " İqtisadiyyat və audit" jurnalı, N4-5/2000, N4,5,7,9-11/2001, N2,5-7,11/2002
12. Azərbaycanda audit: t ş kk ld n inkişafa dođru (1996-2001-ci illər). Bakı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının nəşri, 2002
13. Bayramov Q., Qənizadə R., Rəhimova S., (2002), "Audit" Qanunvericilik və normativ sənədlər I cild. Bakı, "Nađıl evi" -288 səh.
14. Cəfərli H.A., (2010), "İqtisadi təhlil" fənninin tədrisinə dair metodiki vəsait. Bakı, "ADU"-nun nəşriyyatı -498 səh.
15. Cəfərov E.O., (2008), "İctimai əhəmiyyətli qurumlarda Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi üzrə milli strategiyanın həyata keçirilməsi". Bakı, Maliyyə və uçot jurnalı №1.
16. Dos. Cəfərli H.A., (2009), "İqtisadi təhlil" dərslik. "Elm və Təhsil" nəşriyyatı -488 səh.
17. Əliyev H.F., (2015), "Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri". Bakı, "Elm" -298 səh.
18. Hacıyev F.S., Əliyev S.H., (2011), "Audit" dərs vəsaiti. Bakı, "ADU"-nun nəşriyyatı -396 səh.
19. Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M., (2003), "Auditin  sasları". Bakı, "ADU" nəşriyyatı -288 səh.

20. Hüseynov T.Ə., (2000), "Sənaye iqtisadiyyatı". Bakı, "Nurlan" -364 səh.
21. Hüseynov T.Ə., (2005), "Müəssisə iqtisadiyyatı". Bakı, "Nurlan" -326 səh.
22. Xankişiyyəv B.A., (2002), "Maliyyə nəzarəti" dərs vəsaiti. Bakı, "Təhsil" -357 səh.
23. Kazımov R.N., Namazova C.B., (2011), "Praktiki audit" dərslik. Bakı, "ADU"-nun nəşriyyatı -428 səh.
24. Kazımov R.N., Müslümov S.Y., (2012), "Maliyyə təhlili" dərslik. Bakı, "ADU"-nun nəşriyyatı -346 səh.
25. Qasımov S.M., (2008), "Azərbaycanda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına keçidlə bağlı yaranan problemlər və onların həlli yolları". Bakı, Maliyyə və uçot jurnalı, №1.
26. Mahmudov M., İsmayılov N.M., Zeynalov T.S. (2010), "İqtisadi təhlil" dərslik. Bakı, "ADU"-nun nəşriyyatı -512 səh.
27. Niftullayev V.M., (2014), "Sahibkəliğin əsasları". Bakı, "Elm" -214 səh.
28. Novruzov V.Q., və başqaları. (2001), "Audit" dərs vəsaiti. Bakı, "Nurlan" -278 səh.
29. Novruzov.V., (2013), Audit üzrə qanunvericilik və normatik sənədlər toplusu. Bakı, "Elm" -344 səh.
30. Novruzov V.Q., və başqaları. (2001), "Audit" dərs vəsaiti. Bakı, "Nurlan" -310 səh.
31. Rzayev Q.R., (2000), "Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit". Bakı, "Təhsil" -348 səh.
32. Rzayev Q.R., (2002), "Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit" dərs vəsaiti. Bakı, "Elm" -360 səh.
33. Rzayev Q.R., (2004), "Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabətı". Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı -176 səh.
34. Rzayev Q.R., (2002), "Mühasibat uçotu və audit". Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı -334 səh.
35. Rzayev Q.R., (2006), "Mühasibat uçotu və audit". Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı -383 səh.

36. Sadıqov Ə.A., Cəfərova Ş.Ə., və b. (2012), “Mühasibat uçotu”. Bakı, “Elm” -312 səh.
37. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M., (2016), “Mühasibat uçotu” dərslik. Bakı, “3 sayılı mətbəə” MMC -366 səh.
38. Səbzəliyev S.M., (2005), “Bazar şəraitində maliyyə hesabatlarının formalaşmasının konseptual və metodiki əsasları, onların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması”. İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.
39. Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə., (2015), “Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu” dərs vəsaiti. Bakı, “Təfəkkür” nəşriyyatı -442 səh.
40. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., (2014), İdarəetmə uçotu dərslik. Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı -420 səh.
41. “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti. (2008). /Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans. Bakı, 18-19 Sentyabr. s. 50-56.

İngilis dilində

1. BPP Learning Media - ACCA F8 “Audit and Assurance” (The Association of Chartered Certified Accountants)

Rus dilində

1. Бычкова С. М., Планирование в аудите. Финансы и статистика 2000 г.
2. Дымова И.А., Международные стандарты бухгалтерского учета. Москва-2000 г.
3. Ерофеева В.А., Битюкова Т.А., Аудит. Москва, Высшее образование, 2005 г.
4. Пашков Д.А., Бухгалтерский учет и анализ за рубежом. Минск-2002 г.
5. Шеремет А.Д., Суйц В.П., Аудит. Москва, Инфра, 2005 г.

İnternet resursları

1. <http://e-qanun.az/framework/9418> - Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə
2. <https://ebooks.azlibnet.az/book/25nat020518.pdf>
3. <https://isca.org.sg/media/3696/dec-36-39-audit-of-inventories.pdf>
4. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/celilova_ulker.pdf - Cəlilova Ülkər , “Audit sahibarlıq fəaliyyəti kimi” Bakı, 2014, 76 səh
5. <http://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/Babayev-Rafiq-.pdf>
(magistr dissertasiyaları)
6. <http://www.audit.gov.az/uploads/a016-2010-iaasb-handbook-isa-300.pdf>
7. <http://www.audit.gov.az/uploads/a013-2010-iaasb-handbook-isa-250.pdf>
8. <https://www.ifac.org/system/files/downloads/a023-2010> - iaasb-handbook-isa-501.pdf

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Pərakəndə ticarət müəssisələrində mal və taraların daxil olması əməliyyatlarıüzrə mühasibat müxabirləşmələri.....	51
Cədvəl 2: Əməliyyat məzmunu.....	53

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Auditor rəyinin strukturu.....	16
--	----

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Ticarət fəaliyyətləri.....	27
Sxem 2: Aktivlər.....	41
Sxem 3: Məhsulların maya dəyərini təşkil edən amillər.....	44
Sxem 4: Maya dəyəri üzrə təhlil və planlaşdırma.....	50